Poems of Rev. N. V. Tilak,

Vol. I.

टिळकांची कविता.

पुस्तक पहिलें.

संपादक व प्रकाशक

भास्कर कृष्ण उजगरे,

५१९ नानाची पेठ, पुणें शहर.

१९१४.

किंमत ०-१२-०

Printed by Kashinath Raghunath Mitra, at the Manoranjan Press,
1., Charni Road, Girgaon–Bombay.

Published by Bhaskar Krishna Ujgare,
515, Nana's Peth, Poona–City.

विषयानुक्रम.

विषयानुक्रम.

विषयानुक्रम.

शुद्धिपत्रक.

विनंति—कवितांतील शब्दांतलें लघुगुरु वाचकांनीं सुधारून घेण्याची कृपा करावी. ज्या अशुद्धांनीं अर्थांतर होईल तेवढींच पुढें दिलीं आहेतः—

कवितेच्या प्रथम चरणापासून पंक्ति मोजल्या आहेत.

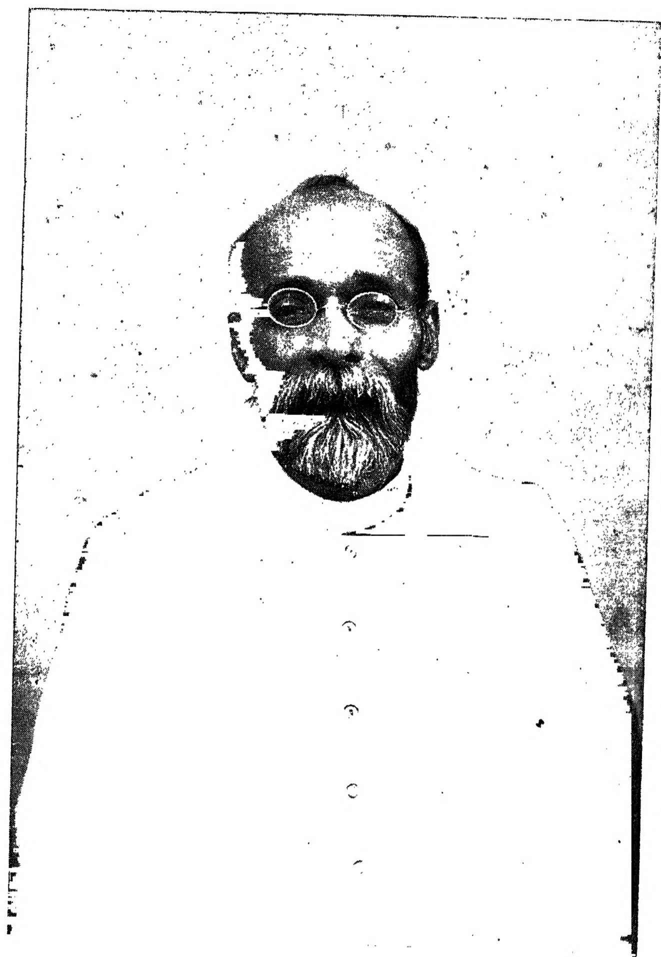
पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२१	३	निर्गूढ	निगूढ
२२	२०	त्यास पूजिती	त्या पूजीती
४१	२२	फोंकावत	फोंफावत
४२	११	थोड्याशा	थोडासा
५७	५	ज्ञेयक्षेत्र	ज्ञेय तेंच
६८	८	तिथें	जिथें
७०	१२	झाली	माझी
७९	२२	दरिकंदरीं	गिरिकंदरीं
९७	७	भूस्थली	भ्रस्थली
१३४	६	बुद्धीबल	बुद्धी, बळ,
१३४	१०	पडले	पडला
१३८	७	असल्य	असल्या
१३९	३	निवळ	निढळ
१३९	१३	नेत्र	वेत्र
१४९	३०	नंतर हा चरण पाहिजेः—	

वनीं, श्मशानीं वा एकान्तीं,
गेल्या, रमल्या किती विभूती !
जगा न ओळख,
अथवा पारख,
हेंच यांतलें सार !

शुद्धिपत्रक.

१५५	१०	प्रतिबंधि	प्रतिबंध
१५८	१८	अधिका	अंधिका
१६८	६	मान	मौन
१८३	२४	कां	का
१९३	१	हें	हो
२००	१	साठीं	पाठी
२०२		चाल—देवि श्री विक्टुरिया लक्ष्मीसम चंचल या.	
२२३		८ ओळीनंतर हा चरण ह्मणावा—	

जयजयकारें तुझ्या भरू दे
धराव्योम मधुमंगलनादें
पूर्ण रहा तूं ऋद्धिरयें,
ब्रिटॅनिए जय ! ब्रिटॅनिए !

B.G.Tilak

संपादकाचे चार शब्द.

महाराष्ट्राला आधुनिक कविता संग्रहणीय वाटत आहे हें काव्यरत्नावली-सारखें मासिक, अभिनवकाव्यमालेसारखें नियतकालिक, आणि काव्यदोहन, रसतरंगिणी इत्यादि उपयुक्त पुस्तकांसारखे काव्यसमुच्चय प्रसिद्ध होत आहेत, यावरून स्पष्ट दिसतें. याच्या पुढची पायरी झटली झणजे विशिष्ट कवींच्या काव्यांचा संग्रह स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध होणें ही होय. 'मोगऱ्याचीं फुलें,' 'मंदार-मंजिरी,' 'मौक्तिकमाला' इत्यादि ग्रंथ या पायरीचे दर्शक होत. आजपर्यंत या दुसऱ्या पायरीवर स्वतः कवींनींच पाय ठेविलेला आहे. प्रस्तुत पुस्तकाची गोष्ट तशी नाहीं. या पुस्तकांत आलेल्या कवितांचा संग्रहसुद्धां स्वतः कवीनें केला नसून तो मींच करून ठेविला होता, व तो आतां प्रसिद्ध करण्यासंबंधानें कवींनीं गुरूच्या व मित्रत्त्वाच्या नात्यानें योग्य तें साह्य केलें असलें तरी या कामीं मला मुख्यतः साह्य त्यांच्या कवितेच्या भोक्त्यांकडूनच झालेलें आहे.

अमेरिकन मराठी मिशन **रे. टिळक** यांना कवि झणून किती मान देत आहे, हें सांगणें अशक्य आहे. यांच्यासारख्या कवीस प्रोत्साहन देऊन यांच्या-करवीं या मिशनानें गद्यपद्यात्मक वाङ्मय तयार करविलें, ही गोष्ट महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या इतिहासांत नमूद करून ठेवण्यासारखी आहे.

मराठी भाषेला केवळ आपली समजणाऱ्या दोन अमेरिकन विदुषी **मिसेस् एच्. एच्. ली**, व **मिस् ई. आर्. बिसल** यांनीं मला सर्वप्रकारें व शक्य तितकें साह्य केलें. तसेंच रत्नागिरीचे **रे. सिंप्सन** व पुण्याचे **रे. डॉ. एन्. मक्निकल्** यांनीं या कामांत आपली सहानुभूति प्रदर्शित केली, याबद्दल मी या सर्वांचा अत्यंत ऋणी आहें.

या पुस्तकाचा उपोद्घात **रे. टिळक** यांचे विद्वान् मित्र श्रीयुत **नरसिंह चिंतामण केळकर** यांनीं लिहिला आहे. कवितांची निवड करीत असतांना माझे परमप्रिय कविमित्र श्रीयुत **त्र्यंबक बापूजी ठोमरे** यांनीं साह्य केलें. हें पुस्तक शक्य तितकें लौकर निघावें झणून कविभूषण श्रीयुत **एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर** यांनीं 'प्रुफें' तपासण्याचें सर्वस्वीं आपणावर घेतलें,

व त्यांनां थोडेंबहुत साह्य व्हावें ह्मणून माझे प्रिय वडील बंधु श्रीयुत **मनोहर कृष्ण उजगरे** यांनीं मधून मधून आपला वेळ खर्च केला. **मनोरंजन छापखान्याचे** मालक श्रीयुत **काशीनाथ रघुनाथ मित्र** यांनीं आपले मित्र **रे. टिळक** यांचा हा निवडक काव्यसंग्रह सर्वांगसुंदर करून होतांहोईतों लौकर प्रसिद्ध व्हावा एतदर्थ प्रयत्न केले. या सर्व सद्गृहस्थांचे संपादक आणि प्रकाशक या नात्यानें मी मनापासून आभार मानितों.

या पुस्तकाचें नांव **टिळकांची कविता** असें ठेविलें आहे; पण हें या एकाच पुस्तकाचें नांव नसून ईश्वराचें व रसिकांचें साह्य मिळाल्यास मला जीं आणखी अशींच पुस्तकें प्रसिद्ध करावयाचीं आहेत,त्यांचें मिळून, ह्मणजे एका काव्यमालेचें नांव आहे. शिवाय अमेरिकेंत प्रस्तुत कवीच्या कित्येक निवडक उताऱ्यांचीं इंग्रजी भाषांतरें होत असून तीं बहुधा याच नांवानें प्रसिद्ध होतील, तेव्हां त्यांचा आणि या पुस्तकाचा मेळ असावा असाहि या पुस्तकाला हें नांव देण्यांत एक हेतु आहे. श्रीयुत **टिळकांच्या** भक्तिपर कवितांचा असाच एक संग्रह एका अमेरिकन उदार गृहस्थांच्या साह्यानें लौकरच प्रसिद्ध होईल अशी मला आशा असून, त्याच्याहि संपादकत्वाचा मान मलाच मिळेल असें वाटतें.

मी या पुस्तकाचा नुसता संपादक व प्रकाशक नसून, प्रस्तुत कवीचा शिष्य व त्याच्या काव्यांचें पारिशीलन करणारा एक नम्र विद्यार्थी आहें; तेव्हां मीं कितीहि आत्मसंयमन केलें, तरी श्रीयुत **केळकरां**सारख्या विद्वद्वर्यांचा उपोद्घात या संग्रहाला भूषवीत असूनहि, या कवीच्या काव्यांच्या अभ्यासाची मला जी फलश्रुति प्राप्त झाली आहे, ती वाचकांना अंशतः तरी अर्पण केल्यावांचून मला राहवत नाहीं.

रे. टिळक हे आपल्या काव्याच्याद्वारा आपल्या देशबांधवांनां अत्यंत उच्च ध्येयें समर्पण करणारे आहेत. किंबहुना अलीकडच्या पंधरावीस वर्षांपासून त्यांच्या कवितेचें पाहिलें धोरण हेंच आहे. मी तर या कवीला ध्येयदाता कवि समजतों. हा ध्येयद्रष्टा व ध्येयदाता कवि ह्मणूनच ह्मणत आहेः—

“ जें दिसे न इतर जनाला,
तें दिसतें कविरायाला ;

संपादकाचे चार शब्द.

विज्ञानपर्वतावरतीं ,
काव्ये चढती, रमती, गाती;
कविराज,
पाहतो आज
थोर जें काज
तेंच बघण्याला । युग कमी गमे अन्याला "
(स्वराज्य आणि स्त्रिया).

आपण जीं ध्येयें जगापुढें ठेवीत आहों, त्यांचें स्वरूप इतकें दिव्य आहे, कीं त्यामुळें इतर कांहीं कारणांनीं जगानें जरी आपली अवहेलना केली, तरी त्याच्यानें त्या ध्येयांची अवहेलना कदापि करवणार नाहीं, अशा विश्वासानें कवि ह्मणतोः—

ह्मणा कवीला जा येथोनी, हांकलून द्या पाहूं,
करा प्रतिज्ञा तद्वचनांना होउन बहिरे राहूं !
तरी तयाच्या वाणीसाठीं केवळ वेडे व्हाल !
बघाल नच मुख ज्याचें त्याच्या खुशाल मागें जाल.

हीं ध्येयें परमपवित्र आहेत.

वंदा निंदा ! परि दुरुनी !
पवित्र ही कवितारमणी; (पृ. १९)

कारण हीं प्रत्यक्ष परमेश्वप्रेरित आहेतः—

हीं निःश्वासितें
कोण सोडितें
मम हृदयीं, तें
विचारुनी, भिउनी त्याला
पुढें करा मग कर अपुला. (पृ. १८)

अशीं हीं ध्येयें आहेत तरी कोणतीं आणि कशीं, हें आपण पाहूं. प्रथमतः काव्य हाच विषय आपण घेऊं. काव्य ह्मणजे कवीच्या देहांत "चैतन्यासह निवास करणारें एक सत्व;" काव्य ह्मणजे "शास्त्रज्ञांच्या, तत्वज्ञांच्या पलीकडे संचार," (वनवासी फूल); काव्य ह्मणजे "कवीचें नंदनवन," (कवीचें उद्यान); काव्य ह्मणजे "कवीच्या हृदयांत येऊन दाखल होणारीं देवाचीं निःश्वसितें,"

(कवीची विनवणी); 'काव्य ह्मणजे नदीचा पूर,' (कवि); याप्रमाणें मुद्दाम काव्याची व्याख्या करीत न बसतां, केवळ स्फूर्तीनें कवि आपली काव्याविषयींची व्याख्या ह्मणण्यापेक्षां समजूत किंवा ध्येय जगापुढें ठेवीत आहे. त्याला काव्य ह्मणजे नुसतें मनोरंजन वाटत नाहीं; तें निरंतर कार्यकारी असें देवाचें निःश्वसित आहे, तें चैतन्याप्रमाणें कवीशीं सदासंयुक्त असें सत्त्व किंवा कवीचा स्वभावच आहे. रे. **टिळकांच्या** काव्याची प्रसादाविषयीं जी इतकी ख्याति आहे, तिचें कारण त्यांची ही काव्याविषयींची दृढ समजूत होय असें मला वाटतें.

आधुनिक मराठी काव्यांत जीं थोडींशीं काव्यें सर्वोत्कृष्ट ठरलीं आहेत, त्यांत **टिळकांच्या** 'वनवासी फुला'ची गणना होत आहे. हें काव्य तर खाचित आहे, तरी पण हें तितकेंच तत्त्वज्ञान आहे. निवृत्तिवाद आणि प्रवृत्तिवाद, किंवा ध्यानयोग आणि कर्मयोग यांचें हें इतकें सुंदर विवेचन आहे, कीं 'धर्म-विचारा'सारख्या मासिकाच्या कर्त्यानें याला दुसरी भगवद्गीता ह्मटलें आहे; पण

" प्रेमनाम जगदीश फुलारे ! काय आणखी सांगूं ? " किंवा

"जगच्चालका कशी आवडे मती जगावर रुसली ? "

असें प्रतिपादणारें हें तत्त्वज्ञान मला हुबेहूब ख्रिस्ताचें तत्त्वज्ञान दिसतें. (बायबल, १ योहान ४:८ व मात्थी ७:२१-२२). या काव्यांत कवि एक " प्रेमल, सात्त्विक, पवित्र " असें सत्त्व उभें करून याला ओळखणारा व याचा जगाला उपयोग करून देणारा महात्मा संकटांना भवसिंधूच्या नयन-मनोहर ऊर्मि समजून त्यांत खुशाल पोहणारा, **" काम निराळा, प्रेम निराळें सदैव वाटे ज्यातें," "जीवन आणि प्रेम भिन्न नच, एक"** असें ह्मणणारा असला पाहिजे, हें सुचवीत आहे. या काव्यांत जें प्रेमाचें दर्शन करून दिलें आहे, त्याहून ईश्वर भिन्न नाहीं. जें जीवन वाहवून दिलें आहे, त्याहून दिव्यता भिन्न नाहीं. मला हें कबूल केलें पाहिजे, कीं या काव्यानें माझ्या प्रत्यक्ष स्वभावांत फरक केला आहे. याच्यांत काव्याच्या पलीकडे कांहीं तरी आहे, आणि तें ज्याला उमगलें त्याला याची किंमत कांहीं निराळीच वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

टिळकांनीं पतिपत्नीविषयक प्रेमाचें जें उच्च, शुद्ध, भव्य स्वरूप उभें केलें आहे, तें केवळ अद्वितीय आहे. 'सुशीला' 'माझी भार्या', 'शुद्ध, प्रेम आणि वियोग', 'अगाध कांहीं तरी', 'आवड आणि प्रेम' इत्यादि त्यांच्या कविता

वाचून पाहा. ज्या प्रकारचें प्रेम करणें हा पत्नीचा मात्र अधिकार आहे, पतीला तें साध्य नाहीं, अशी जगाची समजूत आहे, त्या प्रेमाचें अधिष्ठान पुरुषाला करून त्याला इतक्या रम्य रीतीनें जगापुढें उभें करणें **टिळकांना** मात्र साध्य आहे; (पृ. ८१-८२ पाहा). त्यांचें "**माझी भार्या**" हें काव्य ह्मणजे स्त्रीजनाची खरी महती, काम आणि प्रेम यांचें भिन्नत्व, आधिभौतिकाच्या फार पलीकडे वास करणारें स्त्रियांमधलें स्त्रीत्वाचें दिव्य तेज इत्यादि विषयांचें प्रत्यक्ष दर्शन होय. एकपत्नीव्रताला प्राधान्य देणारा ख्रिस्त ज्या पापाचरणामुळें पतिपत्नीत्वाचें नातें आपोआप तुटतें तें घडलें नसेल तर पतिपत्नीला परस्परांचा त्याग करावयाला परवानगी देत नाहीं, अर्थात् कोणत्याहि आणि कसल्याहि प्रसंगीं हें व्रत आनंदानें पाळायाचें ह्मणजे पतिपत्नींमधलें प्रेम तसेंच उच्च, तसेंच दिव्य, तसेंच शुद्ध असलें पाहिजे, आणि याच प्रेमाचें समर्थन टिळक आपल्या प्रेमविषयक काव्यांतून करीत आहेत. हें त्यांचें ध्येय असून त्याला यत्किंचित्‌हि बाध येऊं नये ह्मणून त्यांच्या काव्यांत मधून मधून येणारा शृंगारसुद्धां बहुधा ध्वनिरूपानें असतो. उदाहरणार्थः—

> **पूर्ण झाली कीं उषेची प्रभात,**
> **कळीलागीं हो पुष्पपणा प्राप्त;**
> **कविस्फूर्तीला काव्यपणा आला,**
> **यौवनाढ्या परिपूर्ण हो सुशीला.** (पृ. ७४)

हें एकच पद्य पाहा. याकरितांच त्यांच्या पतिपत्नीविषयक काव्यांना शृंगारिक न ह्मणतां प्रेमविषयक ह्मटलें आहे.

त्यांना "**स्त्रीपुरुषात्मक एकच अवघी ही मानव जाति**" दिसत आहे; (पृ. ९२ व २११ पाहा). त्यांचें जीवनाचें ध्येय असेंच अत्युच्च आहे; (पृ. १५५-१६२). मनुष्य ह्मणजे आपल्या आंतरबाह्य अवस्थेचा स्वामी, ही त्यांची पक्की श्रद्धा आहे; (पृ. १५८,१५९, १६७ ते १७०, १७३ ते १७५ व पृष्ठ ४१ वरच्या ६ व खालच्या २ ओळी सोडून). ते मनुष्यत्वाला देवत्वाच्या खालोखाल किंमत देत आहेत; (पृ. १६४ ते १६६,१९९ ते २०१, २०३ ते २०४ पाहा). त्यांचें आशावादित्व अवर्णनीय आहे; (पृ. १६८, १९६ ते १९८,२१८ ते २१० पाहा). रे. टिळक हे मनापासून राजनिष्ठ

आहेत, तसेंच स्वदेशनिष्ठ आहेत; (पृ. १७७ ते १८४ व २२२ ते २२३, १७९,१८९ ते १९५,२०२ व २२१ पाहा). त्यांचें ईश्वरावरचें प्रेम व श्रद्धा पाहून कोणाचेंहि मन द्रवेल; (पृ. ११८,१६८,२१२ व २१३ पाहा).

माझ्या अल्प मतीप्रमाणें व अल्प स्थलावकाशाप्रमाणें मी हीं **श्रीयुत टिळकांचीं** या अल्पसंग्रहांत मला जीं ध्येयें वाटलीं तीं विशद केलीं आहेत. मला इतकेंच ठाऊक आहे, कीं प्रस्तुत कवि स्वतःच्या मनांत कांहीं तरी ध्येय असल्यावांचून व तें इतरांना अर्पण करण्याच्या इच्छेवांचून फारसें गातच नाहीं.

मीसुद्धां आपल्या देशबांधवांनां या काव्यसंग्रहाच्या रूपानें कित्येक उत्कृष्ट ध्येयें अर्पित आहें असें समजतों. सर्व ध्येयांचा ध्येय माझ्या या प्रयत्नास सफल करो.

५१५,नानाची पेठ,
क्वार्टर गार्ड, पुणें शहर.

भास्कर कृष्ण उजगरे.

उपोद्घात.

महाराष्ट्र भाषेंतील आधुनिक कवींपैकीं एक प्रमुख कवि, श्रीयुत नारायण वामन टिळक यांच्या त्रयोदश गुच्छात्मक कवितासंग्रहास मीं उपोद्घात लिहावा अशी विनंति मला करण्यांत आली, हा मी माझा एक प्रकारचा बहुमानच समजतों. मी स्वतः कवि नाहीं, किंवा माझें काव्यविषयाचें अध्ययनहि विशेष नाहीं. अर्थात् टिळकांसारख्या कवींच्या कृतीची ओळख महाराष्ट्रास करून देण्याची पात्रता माझ्या अंगीं कोठची? तथापि,आधुनिक मराठी कवींची तरफदारी करण्याची या रूपानें मला आणखी एक सुसंधीच मिळाली असें मानून, सदर कवितासंग्रहास उपोद्घात लिहिण्याचें मींहि कबूल केलें.

आधुनिक मराठी कवितेविषयीं माझीं मतें पुष्कळांस ग्राह्य वाटत नसलीं, तरी तीं आतां बहुतेकांस माहीत झालीं आहेत. काव्यप्रतिभेचें देणें ईश्वरानें फक्त प्राक्कालीनांसच दिलें होतें असें नाहीं; गेल्या पन्नास वर्षांत ह्मणजे 'आधुनिक' किंवा 'नव्या' मन्वंतरास सुरुवात झाल्यापासून प्रतिभासंपन्न असे कवि महाराष्ट्रांत अनेक होऊन गेले व आहेत. कालमान व ज्ञानविषय बदलल्यानें मराठी काव्यविषय बदलले, आणि कांहीं अंशीं भाषापद्धतिहि बदलली असली तरी प्रतिभागुण कमी झाला आहे असें नाहीं. पन्नास वर्षांच्या मानानें आधुनिक कवितासंग्रह कांहीं अगदींच क्षुद्र नाहीं. भौतिक सुधारणा व पाश्चात्य वाङ्मय यांच्या परिचयानें काव्यप्रतिभा बोथट किंवा मलिन न होतां ती दिवसेंदिवस तीक्ष्ण आणि सतेजच होत जाणार; आजच्या ' नवीन ' कवींना समकालीनांकडून जो अन्याय होत आहे त्याची पुरी भरपाई पुढील पिढी खास करील. आणि आधुनिक महाकाव्येंहि लवकरच निर्माण होतील, त्याविषयीं कोणीं चिंता करण्याचें कारण नाहीं. असा माझा दृढ विश्वास

आहे. तो पूर्वी अनेक वेळां मीं व्यक्त केला होता, व तोच फिरून एकवार आनंदानें व्यक्त करितों.

आधुनिक कवितेचे दोष मला दिसत नाहींत असें नाहीं. या कवितेंत जुन्या पद्धतीचे अध्यात्मिक विषय नसतात हा दोष मानितां येईल कीं नाहीं हा प्रश्न वादग्रस्त आहे. तथापि, माझ्यामतें मुख्य दोष हा आहे कीं कविता इंग्रजी Lyric 'वीणाकाव्या'च्या चुकीच्या अनुकरणानें फारच त्रुटित असते. यामुळें कवीच्या प्रतिभेचें तेज चमकून गेलें तरी त्याच्या मनाचा विस्तार किंवा खोली यांची कल्पना तिजवरून होत नाहीं. एका सुवर्णकणांतील सोनें आणि सबंद सोन्याच्या लगडींतील सोनें हीं कसाला सारखींच भरतील; परंतु सोन्याची लगड पाहून त्याविषयीं जी महत्त्वबुद्धि वाटते ती कसोटीच्या दगडाच्या पृष्ठभागास चिकटलेला एकादा कण पाहून वाटत नाहीं.दुसरा दोष हा कीं,राष्ट्र आणि जनता यांच्या जीविताशीं संबद्ध असलेले किंवा त्यांशीं तादात्म्य करून देणारे विषय आधुनिक कवि फारसे घेत नाहींत. यामुळें त्यांच्या कवितेला लौकिक पठनाचें विस्तृत अधिष्ठान मिळत नाहीं. पूर्वीच्या वेदांती कवितेस किंवा पवाड्यांस असें अधिष्ठान होतें, यामुळें तें काव्य अस्सल राष्ट्रीय असें मानलें जात असे. आजकाल पूर्वीच्या परमार्थविचारपद्धतींत फरक पडला आहे, आणि राष्ट्रीय पवाडे करून गाण्यास स्फूर्ती येण्यासारखी राष्ट्राची स्थिति नाहीं, हें कबूल आहे. तथापि, जनताचरित्रगंगेंत अवगाहन करणाऱ्या प्रतिभासंपन्न कवीला नवरसपरिपोषक विषय सांपडणार नाहींत असें वाटत नाहीं. आधुनिक कवींचा तिसरा दोष ' शून्यसंशोधन ' किंवा ज्याला इंग्रजींत Mysticism ह्मणतात तो. हें शून्यसंशोधन मोहक असतें; परंतु याचा अतिरेक झाला ह्मणजे कवितेचा मनावर परिणामहि शून्यमयच होतो. बाह्यसृष्टीचा पूर्ण परिचय व परामर्ष घेऊन झाला ह्मणजे मग कविमन अंतर्मुख झालें तर तें शोभतें. एरवीं तो प्रकार मुलाची सोडमुंज झाल्याबरोबर

त्याला संन्यास देऊन भगवीं वस्त्रें नेसविल्यासारखा हास्यास्पद वाटतो. कित्येक आधुनिक कवींची प्रेमविषयक कविता वाचून झाल्यावर कविकल्पनांचें कसलेंच ह्मणून चित्र वाचकांच्या मनावर उमटत नाहीं असा पुष्कळांचा अनुभव आहे, व हें शून्यसंशोधन लवकरच थांबेल तर बरें.

मी आधुनिक कवितेचा पक्षपाती असल्यामुळें मला न्यायबुद्धीनें त्या कवितेच्या दोषांचाहि विशेष उल्लेख करावासा वाटला; पण बाह्य सृष्टीच्या मर्माचें हल्लींहून अधिक मनन केल्यास, आपल्या विस्तृत ज्ञानाच्या सहाय्यानें आधुनिक मराठी कवि पूर्व कवींनां खचित भारी होतील, असें मला वाटतें. इतकें सुचवून मी प्रस्तुत विषयाकडे वळतों.

श्रीयुत टिळक यांची कवि या नात्यानें आज पुष्कळ वर्षांपासून प्रसिद्धी आहे, व ती यथार्थहि आहे. कविता करण्याचा त्यांचा उद्योग सुमारें तीस वर्षें चालू असून प्रस्तुत संग्रहांत प्रसिद्ध होत आहे याच्या कित्येकपट कविता त्यांच्या संग्रहीं आहे. टिळकांनीं काढलेलें 'काव्यकुसुमांजलि' मासिकपुस्तक पहिल्या पांच अंकांनंतर नामशेष झालें.तथापि, प्रस्तुत कवितासंग्रह हा महाराष्ट्रास वाहिलेला 'काव्यकुसुमांजलि'च असून तो नामशेष होणार नाहीं, व मराठी वाचकांस निरंतर आदरणीय होईल.

टिळकांच्या 'समग्र कवितासंग्रहांतील निवडक उतारे' या दृष्टीनें प्रस्तुत संग्रहखंडांतील काव्यांची निवड कशी काय झाली आहे हें, तो संग्रह समग्र पाहिल्याशिवाय,कोणास सांगतां येणार नाहीं.तथापि, विषयवैचित्र्य व काव्यगुण यांच्या दृष्टीनें पाहतां झालेली निवड बरी झाली आहे. प्रेम, ईश्वरविषयक कल्पना, मानवजीवित, सृष्टिसौंदर्य वगैरे विषयांवरच्या टिळकांच्या कविता वाचतांना गोडी येते; आणि विधर्मी दोन मनुष्यांत, समान भाषेच्या उपकारामुळें, मानवजीवित मानवचारित्र्य किंबहुना राष्ट्रभक्ति यांचीं आद्यप्रमेयें मनास पटून समरसत्व कसें उत्पन्न होऊं शकेल हें सिद्ध होतें. सदर कवितासंग्रहांत

कवीच्या विशिष्ट धर्मपंथाची कोणास आठवणहि होणार नाहीं, अशा नाजुक व मार्मिक रीतीनेंच कवितांची बहुधा निवड केली गेली आहे ही गोष्ट अभिनंदनीय होय, व त्याच्यायोगानें मनुष्यपण व काव्य हीं धर्मपंथातीत असतात हें तत्त्व सिद्ध होण्यास निःसंशय मदत झाली आहे.

टिळकांची कविता इतकी सोपी असते कीं, ती समजून घेण्यास वाचकाला कोणी गुरू लागत नाहीं. आणि प्रस्तुतचे उतारेहि निवडक असल्यामुळें ते सर्व वाचणें याहून कवीशीं परिचय करण्याला दुसरा फारसा प्रशस्त राजमार्ग नाहीं. तथापि, उपोद्घातलेखक या नात्यानें, कोणाची इच्छा असल्यास, त्याला मार्गदर्शन करविणें हें माझें कर्तव्य आहे असें समजून मी खालील टिपणें देत आहें.

टिळकांच्या कवितेचे माझ्या मतें मुख्य दोन गुण आहेत. एक प्रसाद व दुसरा प्रेमळपणा. हे दोनहि 'प्र'कारचे गुण कोणत्याहि चांगल्या कवितेस आवश्यक आहेत. प्रसादगुणासंबंधानें तर दुसरा कोणी आधुनिक मराठी कवि टिळकांची बरोबरी करील असें सहसा वाटत नाहीं. कवीच्याच वाणीनें, पण फक्त एका शब्दाचा फरक करून, मी ह्मणतों कीं

नकळे कोठुनि येतो प्रसाद कविच्या प्रसन्न काव्याला !

आणि त्यांतल्या त्यांत विशेष हा कीं, कविताविषय सोपा असो वा कठिण असो, टिळकांच्या शब्दांचा साधेपणा व प्रांजलपणा बिलकूल ढळत नाहीं. बाह्य सृष्टींतील 'फुलांमुलां'चें वर्णन असो, किंवा अंतरंगांतील अत्यंत गूढ भावनांचें वर्णन असो, कवि तीं दोन्हीहि सारख्याच प्रसादयुक्त वाणीनें करितो. मला असें समजतें कीं टिळक हे एके काळीं पुराण सांगत असत, त्यांनीं व्याकरणाचा बराच अभ्यास केला आहे, त्यांना पूर्वीं संस्कृत कविता करण्याचा फार नाद होता, हल्लींहि कारणपरत्वें ते संस्कृत पद्यरचना करितात, आणि त्यांची संस्कृत कविता कठिण असते. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां त्यांच्या मराठी कवितेंत, गूढ अवजड किंवा ओढाताणीनें केलेली रचना औषधालाहि मिळूं नये,

हें खचित आश्चर्यकारक आहे. उदाहरणार्थ, सुंदरतेच्या लीलेचें वर्णन:—

रंग नभाचे कसे तरी,
कसे तरी ही मजा खरी;
किती आपुलीं
फुलें उमललीं,
कुठें लटकलीं,
चिंता नच ही वेलीला
सुंदरतेची ही लीला. (पृ. १८).

इतक्या सोप्या शब्दांनीं केलेलें माझ्या पहाण्यांत नाहीं. तीच गोष्ट 'सहकारित्व' (पृ. १९३), किंवा 'उन्मनस्क स्थिति' (पृ. १६०), असल्या कठिण मानसशास्त्रीय विषयवर्णनाची आहे.

साधेसोपेपणामुळें येणाऱ्या भाषासौंदर्याचे मासले वाटतील तितके दाखवितां येतील. 'प्रीतिलतिके'चें खालील वर्णन पहा—

ममत्वाचें खालतीं आलवाल,
वरुनि विरहाचें ऊनही विलोल;
आसवांचें जल सदा मिळत राहे,
प्रीतिलतिका जगतांत वाढताहे. (पृ. ६२).

तसेंच सुशीलेच्या मध्यमावस्थेचें हें वर्णन पहा—

यौवनाच्या देहलीवरी राहे
उभी कन्या, आंत हो काय पाहे ?
किती किल्ले ती नवे नवे बांधी,
किती कार्यें कल्पनाबळें साधी.

कंठिं बाल्याच्या ठेवुनियां हात
फिरे रमणी तारुण्यकाननांत. (पृ. ६४).

किंवा एका अमेरिकन मुलीचें पुढील वर्णन पहा—

वाटे उषाच हंसते फिरते जगात,
कीं स्फूर्ति हीच कविची मधुरूप घेत;
अव्याजता रसिकता जणुं मूल झाली
स्वर्गातुनी सहज भूवरि आज आली. (पृ. १४०).

'माझ्या जन्मभूमीचें नांव' (पृ. १७९), हें याच दृष्टीनें वाचण्यासारखें आहे. विशेषत: खालील कडवें मला फार आवडलें:—

तूझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी
झालों, तरी गे तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी !
आई गुरुस्थान अंतीं जगाचें तुझें ! यांत शंका न कांहीं जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी !

' प्रेमळपणा ' विषयींचेहि उतारे असेच पुष्कळ देतां येतील.

माय माझी भेटेल मला जेव्हां,
आंसवांनीं न्हाणील मला तेव्हां;
मुका बाबा घेतील कपोलांचा,
हंसुन दादा घेईल गालगुच्चा.
ताइ माई सारूनि दुरी खेळ
धावुनीयां मज मिठ्या मारितील; (पृ. ९९).

या शब्दांत प्रेमळपणा किती सांठविला आहे ! 'सृष्टीची भाऊबीज' (पृ. ४९), हें काव्यहि याच दृष्टीनें वाचनीय आहे.

पण केवळ सोपी भाषा आणि प्रेमळ आलाप येवढीच काय ती टिळकांची सामुग्री आहे, असें नाहीं. त्यांची कविता अर्थपूर्ण असते, आणि तो अर्थहि गंभीर व बोधप्रद असाच असतो. कवितेंत प्रेमळपणा असूनहि कवीची प्रेमविषयक कल्पना काय आहे हा प्रश्न उपस्थित होण्यासारखा असतोच. पण या प्रश्नाचें टिळकांनीं आपल्या कवितांतून ठिकठिकाणीं विशेषत: 'सुशीला'या कवितेंत जें उत्तर दिलें आहे, तें कोणासहि पटण्यासारखें आहे:—

रूपयौवन हें काम्य, परि प्रीति
न गे यांवर निज जीव सांवरीती !
शुक्ति नलगे मज हवें खरें मोतीं !
रूप नलगे मज, हवी तुझी प्रीति.

पात्र सोन्याचें असो मृत्तिकेचें
वेड मजला आंतल्या अमृताचें. (पृ० ८२).

सर्व प्रेमाचें अधिष्ठान जें गृहसौख्य त्या गृहसौख्याचें टिळकांचें खालील वर्णन किती उज्ज्वल व आल्हादकारक आहे पहा:—

भिन्न मूर्तीमधिं चित्त एक जेथें
भोगि दुःखातें अनुभवी सुखातें;
स्वर्ग वाटे हा मर्त्य लोक जेथें
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें ?

मनाच्या ज्या अत्युच्च रम्य वृत्ति
अंकुरित त्या होवोनि वाढताती;
फुलें सुफळें येतात त्यांस जेथें
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें ?

वीर पंडित कवि संत सती यांला
सिद्ध करुनी जें देतसे जगाला;
सर्व संसृतिचें मूळ नांव ज्यातें
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें ? (पृ. ६०).

स्त्री हा महारथी, व पति हा तिचा सारथी, या उपमेंत कल्पनांची किंचित् उलटापालट झालेली दिसते; पण स्त्रीपणा ह्मणजे निष्क्रिय असा लिबलिबितपणा, ही कल्पना निर्मूळ करण्यास टिळकांची 'महारथी' ही कविता बरीच उपयोगी पडेल :—

‘ तुला मृदुविशेषणीं कवि सदैव संबोधिती,
ह्मणून दिसतें मला तवहि भीरु झाली मती;
पुरे ! त्यजुनि मोह हा समजुनी स्वरूपा निजा
स्वकार्यरत हो बघूं अनुग सारथी मीं तुझा. ’ (पृ. ९२).

या श्लोकांतील प्रमेय स्त्रियांना कर्मयोग शिकविण्यास उपयोगी पडण्यासारखें आहे.

टिळकांच्या कवितेंतील करुणरसाचे मासले ‘ बापाचे अश्रु ’ या कवितेंत जागजागीं आढळतात. तसेंच ‘ केवढें हें क्रौर्य ’ ही सर्व कविता (पृ. १३३–३४)हि करुणरसाच्या दृष्टीनें मला फार आवडली.

कल्पनेच्या दृष्टीनें कदाचित् एक ह्मणतां येईल, तें असें कीं, टिळक पूर्वकविसंकेताच्या पलीकडे फारसे जात नाहींत; निदान त्यांना कल्पनांतरिक्षांत धाडसी भराऱ्या मारणें फारसें आवडत नाहीं. तथापि, नेहमींच्याच उपमा किंवा दृष्टांत किंवा दाखले ते इतक्या गोड शब्दांनीं देतात कीं त्या आनंदांत उपमा पूर्वीं कधीं ऐकलेल्या आहेत कीं नाहीं, याची छाननी करण्याचें भानच वाचकास राहत नाहीं. याचें उदाहरण ‘ माझी ताई ’ (पृ. १२०) ही कविता होय. या लहानशा कवितेंत प्रसाद, प्रेमळ काव्यकल्पना वगैरे टिळकांच्या कवितेंतले सगळे गुण एकत्र झाले आहेत, असा भास होतो.

‘ आमचे तिंबूनाना ’ (पृ. १४२), या मथळ्यावरून कदाचित् कोणाला ही कविता विनोदात्मक असावी असें वाटण्यासारखें आहे. परंतु विनोद हा कवीला फारसा संमत किंवा प्रिय असावा, असें दिसत नाहीं. कारण, सदर कविता वाचतांना पावलोपावलीं असें आढळतें कीं, विनोदात्मक छटा येते न येते तों कवि एकदम गंभीर होतो व विनोदाची लहरी विरून जाते.

असो. याहून अधिक उतारे किंवा उदाहरणें देणें ह्मणजे बाजारांत आंबे खरेदी करण्यास जाणारानें मासला पहातांपहातां राशींतले

सगळेच आंबे स्वतः कापून खाण्यासारखें होईल. याकरितां मी वाचकांस आतां अधिक गुंतवीत नाहीं.

कवि या नात्यानें टिळकांचा दर्जा पुष्कळच उंच आहे, यांत शंका नाहीं. तथापि, त्यांस 'पश्चिम हिंदुस्तानचे रवींद्रनाथ टागोर' असें जें कित्येकांनीं नांव दिलें आहे, त्याला माझी विशेष हरकत इतकीच आहे कीं, रवींद्रनाथ यांच्या कवितेंतील अवघड किंवा अपरिचित अशी शब्दरचना टिळकांच्या कवितेंत नाहीं, आणि टागोर बाबूंच्या काव्यांतील शून्यसंशोधनाची प्रवृत्ति तर नाहींच नाहीं.

मराठी कवि या नात्यानें टिळकांची इंग्रज लोकांत फार प्रसिद्धि आहे, ही गोष्ट मात्र टागोर बाबूंची उपमा टिळकांना देण्यास साधर्म्यसंबंध ह्मणून उपयोगी पडण्यासारखी दिसते. या त्यांच्या प्रसिद्धीनेंच, मला वाटतें, परवां एका विलायतेंतील पत्राच्या हातून मोठ्या मौजेची चुकी झाली. कारण, त्यानें लो. बाळ गंगाधर टिळक यांच्याविषयीं लिहितांनां गीतारहस्य नांवाचा काव्यग्रंथ त्यांनीं केला असल्याचें विधान केलें आहे ! !

असो. शेवटीं श्रीयुत टिळकांचे हातून अशीच काव्यरचना आणखीहि पुष्कळ वर्षें होवो व मराठी वाङ्मयांत चांगली भर पडो अशी इच्छा व्यक्त करून हा उपोद्घातलेख संपवितों.

पुणें, ता. १ दिसेंबर, १९१४. नरसिंह चिंतामण केळकर.

टिळकांची कविता.

गुच्छ पहिला.

कवि आणि काव्य.

[१]

कवि आणि रसज्ञ.

दृष्टीविना दृश्य करील काय ?
चैतन्य जें त्याविण रम्य काय ?
रसज्ञहो! काय तुह्मांविना मी
करूं जगीं घेउन काव्य नामी ?
कमला रवि, चंद्र चंद्रकान्ता,
जल मीनाप्रति, वाक्प्रवाह अर्था,
कवितेस रसज्ञता; न झालीं
क्षणही हीं कधि युग्मकें निराळीं !
फुललें नवकाव्यपुष्प बोले
रसिकाला, विरहें विषण्ण झालें,
" कर जा तुजला रुचेल जें तें,
परि ये ये ! मज तोड ! ने गृहातें !"
नच भी, परि सिद्ध कृंतनातें
लतिकेचें विसरून सर्व नातें;
न असें, तरि ती रसें विहीन
फुललेली कृतका कळी सुदीन !

[२]

कवीची विनवणी.

[चाल—त्रिखंड हिंडुनि धुंडितसें०]

पहा ! उघडिलें हृदयाला,
यांत सुखें घाला भाला !
कोमल, कौशल्यें नटला
कर तुमचा जरि किति असला,
तरी तयानें
माझीं कवनें
जरा स्पर्शणें
सहन न होणें कधिं मजला !
याहुन जीव बरा गेला !

कारण, कवनें नच माझीं,
नच तुमचीं,—मी गातों जीं;
हीं निःश्वसितें
कोण सोडितें
मम हृदयीं, तें
विचारुनी, भिउनी त्याला
पुढें करा मग कर अपुला.

रङ्ग नभाचे कसे तरी,
कसे तरी ही मजा खरी
किती आपुलीं
फुलें उमललीं,
कुठें लटकलीं,

कवि आणि काव्य.

चिन्ता नच ही वेलीला,
सुन्दरतेची ही लीला !

वन्दा, निन्दा ! पारि दुरुनी !
पवित्र ही कवितारमणी;
हात जोडितों,
पदर पसरितों,
दन्तीं धरितों
तृण, चुम्बीतों चरणाला !
नका शिवूं मम कवनाला !

[३]

कवि.

न कळे कोठुन होते लतिकेच्या ठायिं पुष्पपरिपूर्ति,
न कळे केव्हां कैशी होते कविच्या मनाप्रति स्फूर्ति.

न कळे कोठुन येती द्विजराज नवे वसंतकालीं ते,
न कळे कोठुन येती धांवत नव शब्द भेटण्या कवितें.

न कळे कोठुन येतें शोभा द्यायास हास्य अधराला,
न कळे कोठुन येतो प्रसाद कविच्या नवीन काव्याला.

तारांगणिं कवि खेळे, चंद्रासह करि विनोदहास्यातें,
वाणी प्रेमानंदें चुंबी त्याच्या प्रसन्न आस्यातें.

बोलति फुलें तयासह, पक्षी करिती अनेक गुजगोष्टी,
'ये काढ चित्र माझें'–सांगे त्या कामरूपिणी सृष्टि.

येतां पूर नदीला थांबे तो काय दोन हातांनां?
ऐसा कोण ह्मणे जो थांब कवीला स्वकाव्य गातांना!

आलाप कोकिलाचे इतुक्या कालांत जाहले इतुके,
निर्झरगान गणावें कोणीं वर्षांत जाहलें तितुकें.

घटपट खटपट झटपट लटपट ऐशा उगाच शब्दांतें
जुळवाया कवि, न परी नरकपि खर्ची अमूल्य अब्दांतें.

वर देवदूत बसले कविहृदयाच्या धरून कीलातें,
नाचविती करवीती कविवाणीच्याकडून लीलांतें.

याचा गर्व कशाला? बोलविता तो धनी निराळा हो!
कविच्या द्वारा रसिकां काव्यरसाचा करून दे लाहो.

[४]

'तुह्मि कवी, भिकारिण मी हो तुमच्या दारीं!'

असें ह्मणणारीस:—

प्रसाद आहे, प्रतिभाहि आहे,
प्रेमौघ गानांतुन नित्य वाहे;
निर्गूढ सारें दिसतें, परन्तू
येईल बाहेर! घरीं न किन्तू.

प्रकाश तिमिरांतुनी हळुहळू पुढें धावतो,
प्रसन्नपण लोक हा निरखुनी जया पावतो;
ह्मणे सकलिकां "उठा!" हृदय तो तुझें व्यापितो,
खरोखरच तूं उषा! दिन तुझ्यापुढें खेळतो!

अजून हृदयींच जी लपवुनी धरी चारुता,
हंसे खदखदा न, जी करि परन्तु मन्दस्मिता;
न ठाऊक अलींप्रती उमलण्या जरी लागली
सुरम्य कळि तीच तूं! सरसता तुझ्या पावलीं!

भरी श्वसन वाग्वधू मुरलिमाजि जें, तें जगा
क्षणांत भुलवील गे! मम न बोल हा वाउगा;
खरीच कवयित्रि तूं! हृदयिं गे तुझ्या गायनें
सदैव भरलीं सती! जरि न आयकीलीं जनें.

कवीश ह्मणशी मला, ह्मण खुशाल तूं कौतुकें!
तुझी अनुरती पतीप्रति ह्मणेल तें तें निकें!
असंस्कृत, परन्तु तूं अतुल रत्न मीं जाणिलें!
नको नवल मानुं कीं तुज यथेच्छ वाखाणिलें!

[९]

कवीचें उद्यान.

[चाल—त्रिखंड हिंडुनि धुंडितसें०]

स्वर्गीं जाउन पहा बरें,
सांगा येउन मात्र खरें !
कविच्या उद्यानाऐसें
नंदनवन तरि काय दिसे ?
मधु गंधाचें,
मधुर रसाचें,
सुंदरतेचें,
निधान हें विश्रामाचें,
सुखशांतीचें, प्रेमाचें !

जगीं जरी ठायींठायीं
पायधूळ झाडुन येई,
तरी शारदा आनंदीं
इथें रमे वीणानादीं;
हा ब्रह्म्याचा,
हा विष्णूचा,
हा शर्वाचा
लोक, पुराणें वदताती,
इथें शारदा परि वसती !

कल्पतरू मोठा ह्मणती,
देवासम त्यास पूजिती,
करील का तो कधीं तरी
भावतरूची बरोबरी ?

कवि आणि काव्य.

सृष्टिंत नाहीं
जें, तें देई;
प्रसन्न राही
सदैव हा! नलगे पूजा;
पुसा कवीच्या वृत्तिस,– जा!
हा इकडे अनुरागतरु,
वर्णन याचें केविं करूं!
गोड फळें याचीं अमृता
करितिल हो चोथा नुसता!
छाया याची
जननी साची
शमदम यांची,
भवतप्ताची मधु मात्रा,
व्यर्थ भैषजें जगिं सत्रा!
जागजागिं पुतळे दिसती,
तक्षणपाटवसीमा[1] ती!
हरिती विषयान्तरमनना,
अपणांसम करिती नयनां!
ही हास्याची,
ही अश्रूंची,
ही दोहींची!
तीन वल्लरी पाहुन घ्या!
जगीं अशा नसती अवघ्या!
स्वयें शारदा जीवरती
लुब्ध अशी रससंपत्ति

---

१ मूर्तिकाराच्या चातुर्याची सीमा.

टिळकांची कविता.

ज्यांत सांठली, पाट दहा
ते या उद्यानांत पहा !
भिन्न वनस्पति,
भिन्न यांप्रती
रस अर्पीती;
असे पाट कोठें दुसरे ?
उपवन कविचें थोर खरें !

हीं कारंजीं किति उडती
'स्फुरणें' यांनां कवि ह्मणती;
केलें मिश्रित रंगांनीं
भिन्न भिन्न यांचें पाणी !
ह्मणाल कोणी
"द्रव्य कुठोनी
निर्धन आणी
कवी ?" तरी लक्ष्यांत धरा
धनी कवीसम नच दुसरा !

स्वर्गीं लभ्य न अमरांला !
कशास पुसणें भूपालां ?
असलीं झाडें कवि आणी,
लावी अपुल्या उद्यानीं !
पक्षी गाती,
मोर नाचती,
मत्स्य खेळती,
विनोद नामक कासारीं,
स्वर्गांतिल येथें वारी !

पुन्हां एकदां ह्मणतों मीः—
जरी कुणी दर्शनकामी
त्यानें तारि येथें यावें
सुखें शारदे भेटावें !
पावुन तुष्टि,
ही नव सृष्टि
कविच्यासाठीं
हिनें निर्मिली; मंदिर हें
अपुलें मनिं गणिलें आहे !

गुच्छ दुसरा.

वनवासी फूल.

मनांत किंवा जनांत किंवा वनांत सृष्टिसतीचा
मित्र खरा, जो निधीच केवळ निष्कामप्रीतीचा;
सदा कौतुका करी तियेच्या बाप जसें कन्येचें,
दिसो कशीहि, गोड करोनी दावी रूप तियेचें;
कामरूपिणी सृष्टी ज्याच्यापुढती लाजत नाहीं,
सदा हांसते तोष पावुनी ज्याच्या मधुवचनांहीं;
शास्त्रज्ञांच्या, तत्त्वज्ञांच्या पलीकडे संचार,
दिक्कालानें अप्रतिहत तो ज्याच्या स्वैरविहार;
सप्त लोक, वा सप्तशत ह्मणा,—सारे सांठविलेले
अन्तःसृष्टीमधें जयाच्या, तेथुन उदया आले!
आजउद्यां हा भेद न ज्याच्या दिव्य विचारोच्चारां,
परमेशानें स्वयें निर्मिला सर्वरसांचा थारा;
जसे वसन्ता नवे नवे द्विज तैसे नित्य जयाला
वाग्देवीचे दूत शब्द हो आतुर सेवायाला.
विचारसागर, रम्य कल्पनालहरी उसळति जेथें,
अनर्घ्य, निर्मल वाङ्मुक्तांस्तव मोहक ज्यातें त्यातें;
असा एक कवि, देहीं ज्याच्या चैतन्यासह कविता,
निर्जन रानीं सहज एकला पावे फिरतां फिरतां.

*　　*　　*

वनवासी फूल.

तेथें पाही फूल नवें,—जें कधिं न पाहिलें पूर्वीं;
वदे कवी, कीं, 'धन्य जहाली याच्यायोगें उर्वी!'
जनांत किंवा वनांत किंवा नभांत सुमनें सारीं,
पायांखालीं फुलेंच सारीं, कमलें हृत्कासारीं.
मुलें ह्मणा, वा फुलें ह्मणा, वा नक्षत्रें, मणिराशी,
ह्मणा भावना, नांवें योजा जयास रुचती जैशीं!
परन्तु कविचीं फुलेंच अवघीं! या अवघ्यांची माला
कविच्या हृदयीं रुळे सर्वदा! सदा रञ्जवी त्याला!
जिकडे तिकडे फुलें, सुगन्धें विश्व कोंदुनी गेलें,
कविरायाला नन्दनवन हें जग अवघें झालेलें!
वन्य फुला त्या बघुनी परि तो वेडावुन कवि गेला,
इतर विषय विसरला पुरा तो क्षणांत तन्मय झाला.

* * *

निर्झर धरितो ताल, धरीतो सूर वंश, पिक गातो
काव्यें कविचीं, उत्साहें बहु केकी नर्तन करितो!
जड इतरांना मुग्ध वाटती पदार्थ, देही ते ते
मित्र बोलके कविचे अवघे परमसुखाचे दाते!
कोण असा जो दर्शन कविचें घडतां हांसत नाहीं!
बोलत नाहीं? डोलत नाहीं? प्रेमें नाचत नाहीं?
गाती पक्षी कविगानांचें प्रत्युत्तर मधु देती,
वृक्षलतांची श्रेणी वाणी त्यासह गोड वदे ती.
जातां जातां झरा कवीला पाहुन कुशल विचारी;
फार कशाला? तृणें तयासह रमती दीन बिचारीं!

* * *

असो; पाहुनी येतां जवळीं कविला सुम तें बोलें:–
"या, कविराया!" क्षणामधें तें घरचें जैसें झालें!
व्याज न जेथें, नसे वक्रता, उपचारांची पीडा,
स्वभाव ऐसा विदित जगीं जो ग्राम्य, वन्य, वा वेडा!
दैवी पारि हा स्वभाव लाधे देवदयेनें मात्र,
नाहीं जगतीं यासम दुसरें कांहीं वन्दनपात्र!
वन्य सुमें त्या निजस्वभावा अनुसरुनी त्या कविचें
स्वागत केलें, कळे न हरिलें आपण चित्त तयाचें!
"आलों, आलों!" ह्मणत कवीश्वर अत्युत्कण्ठित जाय
हात पसरुनी, आत्मसंयमीं झाला क्षीणोपाय!
परन्तु, सुम तें तया भासलें दचकुन सरलें दूरी!
मनीं खोंचला! कीं,–ऐसें तें रसिकवरा धिक्कारी!
पुन्हां ह्मणे, कीं, " स्वागत केलें किती आदरें माझें!
सुशील सुम हें; परि माझें मज वर्तन मुळीं न साजे!
प्रथमदर्शनीं हात पसरुनी धावत पुढती गेलों,
फुला! तुझा नच दोष! मीच रे पुरता वेडा झालों!"
दोषांचेही गुण करणारें प्रेम, तयाचा भेला
कवि तो कोठुन दोषायाला प्रियकर वन्य फुलाला!
जाता तेथुन तसाच परतुन,–अरसिक जरि तो होता,
परि त्या रसिका कोठुन कळणें मानखण्डना आतां!
उलट तयाचा प्रेमा वाढे अनल जसा अनिलानें;
अधिक तयाला जवळ ओढिलें सुमनें, धिक्कारानें!

* * *

पुन्हां पुष्प तें हांसुन वदलें "बसा, दुरूनी बोला!
योग्य न शिवणें,–जगदीशाला अर्पित झालें,–त्याला!

वनवासी फूल.

दो दिवसांचें जीवित माझें दिधलें मीं परमेशा,
घ्यावें त्याला आहें तोंवर, अन्य नसे मज आशा !
मला समजलें, रसज्ञ आपण मित्र फुलांचे लोकीं,
यास्तव अपुलें स्वागत केलें, श्रम अपणां दिधले, कीं.
कवीश आपण, ओळखिलें कीं भक्तिरसाचे सिन्धु !
वनवासी मी, द्या मज दीना दोनचार तरि बिन्दु !
बसा घडीभर, परमात्म्याला आपण दोघें गाऊं,
भक्तिरसाचें अनुपम, रुचिकर, बलकर भोजन सेवूं.
याहुन दुसऱ्या आतिथ्याची नको कल्पना येथें,
मान्य करुन घ्या कृपा करोनी या दीना साधे तें !"

* * *

प्रेमोर्मी मधु, असंख्य, मृदु मृदु, कविच्या हृदयीं उठती,
नयनीं, गालीं, अधरीं येउन हळूच त्या आदळती.
प्रेमयोगनिद्रेच्या घेई क्षणैक तो उपभोगा,
दचकुनि किंचित् पुन्हां जहाला स्वयें कवीश्वर जागा.
हांसुन बोले त्या सुमनाला " पवित्र जगिं तूं साचें !
वैराग्याचें निधान दिसशी मजला भक्तिरसाचें !

परन्तु जातें वनांत तव हें यौवन मित्रा वायां,
ज्ञाते ह्मणती जन साधन हो पुरुषार्था साधाया.

निर्जन रानीं जेथें न दिसे एक सख्या ! फुलझाड,
उच्च शाल्मली, देवदारु, वट, पिंपळ, दिसती ताड.

तुझ्याभोंवतीं क्षुद्र वनस्पति माजुन तुज नाहींसें
करावयाला झटती,— गगनीं नक्षत्रा घन जैसे.

कधीं न येथें आला वाटे भ्रमर फुलांचा भोक्ता,
मजविण इतर न तुला भेटला दिसे गुणांचा ज्ञाता !

"तूं येथें हें कुणा न ठावें, नाहीं तर भ्रमरांच्या
झुंडी येत्या धांवत कविच्या स्वर्गांतुन रसिकांच्या !
सर्व अप्सरा, किन्नर सारे धांवुन येथें येते,
सख्या फुला ! तुजमुळें हाच रे दुसरा स्वर्ग करीते !
कोमलता ही, रङ्ग तुझा हा, हास्य तुझें हें नामी,
सौरभ तव हा, पुरे ! मजसवें चल सखया आरामीं !"

* * *

" उद्यानीं मम नाश निश्चयें !" ह्मणे कवीला फूल
" वयें तरुण तूं परी अनुभवें दिसशी अजाण मूल !"
वन्य पुष्प तें निस्पृह पुरतें जगास सोडुन बसलें,
नवल कशाचें त्या मान्याला अवमानुन जरि बोले ?
'आपण' सुचवी प्रथमदर्शना, 'तुह्मी' परिचयालागीं,
'तूं' सुचवीतें दोघें झालीं पूर्णपणें अनुरागी !
कळो फुलाला, न कळो अथवा, तथापि हा क्रम साचा
ओळखुनी, कविहृदय घे नवा अनुभव उल्लासाचा.
पुन्हां ह्मणे सुम " सारा स्वार्थी मर्त्यलोक हा आहे !
दर्शन राहो दूरच ! याचें नांव न मजला साहे !
थर थर थर थर पंख कांपती, उरलें नाहीं भान,
पुष्पीं रत मधुपास भासतें पुष्पच पञ्चप्राण !
स्वार्थाचे हे अवघे चाळे ! अमुची वेडी जात !
भ्रमराचें मज नको पहाया मुख साऱ्या जन्मांत !
ज्या ज्या सुमनीं रमेल तें तें तितक्यापुरतें त्याचा
जीवच ! परि हें प्रेम न; सगळा लोभ नवीन रसाचा !
नित्य करावें पुढें पुढें, मधु गाणें गावें, न्यावें
लुटून सुरसा, परी शेवटीं ओळख विसरुन जावें !

कोण अशांच्या पाशामध्यें पडेल सांग शहाणें ?
योगी ह्मणती यास्तव, कीं, 'सुख दूर वनांत रहाणें!'
भ्रमर एकला मात्र नीच नच, परि जग सारें नीच !
निश्चय झाला मम, कीं जगतीं निवास ही हानीच !
फळें तोंवरी द्विजरायाचें गायन चाले वृक्षीं !
सरतां तीं परि, परके होती वृक्ष आणखी पक्षी !
कार्य साधितो तोंवर मिळती आशीर्वाद घनाला,
थोडा चुकतां शिव्याशाप मग नकोनकोसे त्याला !
'शितें तोंवरी भुतें भोंवतीं' ह्मण ही साधी भारी,
परि अनुभूती सकल बुधांची हींत ओतिली सारी !
जगीं चहुंकडे स्वार्थ, नीचता, मूर्खपणा, अभिमान !
हार ह्मणोनी सापासाठीं कोण पुढें करि मान ?

* * *

" उषा आणि मी परस्परांनां बघतां सस्मित होतों,
या प्रेमाचा अनुभव जगतीं कोठुन दुसरा हो तो !
दर्शन माझें हाच लाभ तिज, तद्दर्शन मज लाभ,
कधिं न ठाउका स्वार्थें केला अमुचा चित्तक्षोभ.
कोठें दिनकर, दीन कुसुम मी कोठें ! तरि कुरवाळी
सर्व उग्रता सोडुन मजला, कन्येसम सांभाळी !
दिशादिशांनां सौरभ माझा वाहुनि वारा नेतो,
नको नको मी ह्मणतां कुतुकें यश माझें पसरीतो !
सृष्टीही हिममिषें मनोहर नव मोत्यांची जाळी
घाली मजवर ! सजवी मजला ! माय तशी प्रतिपाळी !
सोडुन असले मित्र निधी हे निष्कामप्रेमाचे,
धूळ जगाची माथां घेणें कोण ह्मणे कामाचें ?

गायन ऐकुन तुझें वाटलें ज्ञाता तूं कविराज,
परी जगासम तूंही मोहित मोहक, समजे आज!
सुन्दर विषफल दिसे वरोनी,—जग हें केवळ तैसें!
तुज विषकृमिला पीयूषाचें निधान फल हें भासे!
जा! जा! जा! जा! जा रम जगतीं, उद्यानीं वा सदनीं!
बुद्धिभेद मम करूं नकोरे असल्या मोहक वचनीं!"

*   *   *

विस्मित होउन उगाच कवि तो फुलाकडे त्या पाही,
जेथें प्रीती, तेथें आशा, क्षमा सर्वदा राही.
'काल जन्मल्या या पुष्पाला अनुभव काय जगाचा?
आयकिलें तें खरें समजुनी बोले असली वाचा.
रागावांचुन सम्भव कोठुन वैराग्याचा झाला?
काय उपजतां जग हें वाइट दिसलें या पुष्पाला?
नैसर्गिक ही बुद्धी असली कुठेंच जगतीं नाहीं,
स्वर्ग जगाला गणिती बाळें मानुष इतरें पाहीं!
अनुभव या सुमनानें कथिले पुष्कळ, परि ते सारे
इतरांचे; नच याचे; हें तों अनुभवहीन बिचारें!
दीर्घद्वेषी या सृष्टीचा कोण असा आराति
यास भेटला अपकारप्रिय, अरासिक, निर्दय, कुमति!'
प्रश्न असे निजमना विचारी, परन्तु नच पुष्पाला;
कोमल फुल तें प्रत्याघाता योग्य न, ठाउक त्याला.
मानसशास्त्रीं पूर्णविशारद सहज कवीची जाति
कुसुमांवरती तशांत त्याची अमोघ, विमल प्रीति.

*   *   *

सस्मित होउन पुनरपि बोले मञ्जुल वचनीं सूरी,
त्या सुमनाचें कठिण सर्वथा रुसलेलें मन हारी.
न लगे व्हाया बुद्धिभेद, हा पुरवे येथुन गेला,
ह्मणे पुष्पमन; तेंच भुकेलें तद्वच ऐकायाला !
'नको नको!' त्रासून ह्मणावें; परन्तु ध्यावें द्यावें;
हें प्रेमाचें लक्षण नाहीं कुणा प्रेमला ठावें ?
ह्मणा कवीला जा येथोनी, हांकलून द्या पाहूं,
करा प्रतिज्ञा तद्वचनांनां होउन बहिरे राहूं !
तरी तयाच्या वाणीसाठीं केवळ वेडे व्हाल !
बघाल नच मुख ज्याचें त्याच्या खुशाल मागें जाल !
प्रभाव ऐसा कविवाणीचा, तेथें फूल बिचारें
काय करिल तें ? ऐकुन घेई कविचें भाषण सारें.

*　　　　*　　　　*

ह्मणे कवी "तूं, मीही होइन विशीर्ण एके दिवशीं,
निवास येथिल विवास केवळ सुमना तुजशी मजशी !
तथापि जगता परकें व्हावें, जाउन दूर रहावें,
या शीलाला कसें कळेना सज्जनशील गणावें ?
भ्याडपणाचा, स्वार्थाचा वा परमावधि हा होय;
अशा नराचा मृताहुनीही मृत झालेला काय !
क्षणभंगुर वय, त्यांत फुला ! हें यौवन दो निमिषांचें,
एकवार तनु वाळुन जातां धरेस ओझें हीचें !
वृक्षलतादिक परोपकारास्तव येती जन्माला;
नद्या वहाती; अम्बुद गळती सुख द्याया लोकांला.
कृतघ्न हें जग, जें तें स्वार्थी, यांत न शङ्का कांहीं !
परन्तु तेणें प्रीतिकरांची प्रीती सरली नाहीं.

ताडन, घर्षण, अग्निनिवेशन यांनां स्वर्ण न भ्यालें,
परन्तु यांहीं तेज तयाचें जगांत मान्य जहालें!
जों जों होई छिन्न छिन्न तों मधुर मधुर हो ऊंस,
शिव्याशापही साहुन जगती फलद करी पाऊस,
शरीर झिजवुन चन्दन देतो परदेहाला शान्ति,
स्वयें सोसुनी ताप तरूत्तम दे इतरा विश्रान्ति!
कधिं दगडांच्या, कधिं काष्ठाच्या, कधिं शस्त्राच्या मारा
सोसुन तरुवर देई इतरां अपुल्या मधुफलभारा!
फार कशाला? अन्यहितास्तव खांडें खांडें होतां
निजदेहाचीं तींच धन्यता वाटे तरुच्या चित्ता!
तीं खांडें जरि अग्नींत गेलीं तरी तयाला काय?
'शीत निवारी परक्याचें हा धन्य' ह्मणे तरु 'काय!'
भूगर्भस्थित हीरक सोडुन निवास बाहिर यावा,
स्वार्थिजनाच्या करांत जावा, शाणोल्लीढहि व्हावा,
कधीं कुधीच्या, कधीं सुधीच्या हातामध्यें यावा,
परन्तु त्याला नित्य घडावी जगामधें जनसेवा;
याविण त्याच्या त्या कान्तीचा हेतु न दुसरा कांहीं!
परमेशाचा नियम हा असा अभेद्य विश्वीं पाहीं.

* * *

"तुझी प्रियसखी उषा तियेला विचार पुष्पा, जा जा!
परोपकारा सोडुन करिते अन्य कोणत्या काजा?
तुझ्याकडे ती मात्र पाहुनी हंसते, तुज हांसविते
असें न; जगता उद्बोधित ती करिते, प्रसन्न करिते.
दिनकर सुमना! तुझाच केवळ नाहीं, परि जगताचा;
तुला न ठावें वियोग पळभर नाहिं जगाचा त्याचा!

नित्य सेवितो जगास तेणें विसरुन तत्कर्त्याला
किती वन्दिती, किती मानिती जगदीश्वरही त्याला !
स्तुत्य खरी निष्कामप्रीती अनिलाची तुजवरती,
परन्तु वांटेकरीण हीची सुमना! अवघी जगती.
जननी सृष्टी तुझी न केवळ, अमुची परि सर्वांची;
जगास सोडुन बसली नाहीं यांत मती एकाची.
तुला सांगतों, प्रिया प्रसूना! ह्मणशी तूं जी भक्ति,
भक्ति न ती रे, परि परमेशीं स्वार्थास्तव आसक्ति !
जगदीशाच्या निन्दुन कृतिला स्तोत्रें त्याला गावीं,
निर्दय होउन त्या सदयाची पदवी जवळ करावी;
कोण ह्मणे ही भक्ती ! किंवा उपासना ही कसली ?
जगच्चालका कशी आवडे मती जगावर रुसली ?
चल जगतीं तूं, रम उद्यानीं, भिऊं नको जगताला,
सेव जनांला, तेणें होशिल मान्य फुला देवाला.

*   *   *

"तुला पाहुनी,—स्मरुनी विरही विरहिणिच्या गालाला
तुझेंच सुमना घेइल चुम्बन ! नको निवारूं त्याला.
ऐकुनियां तें सखी तयाची होइल वश कोपातें,
तोडिल तुजला, वाहिल वेणीकालसर्पिणीला ते !
भिऊं नको ! ती नागिणही तुज सुमना ! वश होईल;
भूषणसम तुज नित्य आपुल्या फणेवरी वाहील !
तूं न जाणशिल तुझ्यामुळें तिज नवीन आली शोभा,
जपेल ती तुज परन्तु लोभी जैसा अलभ्य लाभा.
तुझ्याभोंवतीं नर्तन करुनी स्तवितिल तुज अलि, कुसुमा !
परिवर्धित ते करितिल तव ही अनुपम अभिनव सुषमा.

गुञ्जारव करितील, कवी तो सूर धरुन गातील,
रसाळ, सुन्दर, नवीन काव्यें रसिक जनां देतील.

पुष्पशरासन इतरां सोडुन धरील तुजला हातीं,
विरक्तिला तो जिंकुन राज्यीं स्थापिल मधु अनुरक्ति!

नवकुसुमासम अङ्गकान्तिनें, परि हृदयानें हीन,
जिच्या अनुनयीं कुणी जहाला पुरुषमणी अति दीन,

हताश होउन तुला फुला! तो तिच्याकडे धाडील,
विश्वासें, कीं तूंच शेवटीं विजयश्री वरिशील!

फुला! खरोखर तव सहवासें हृदय तिला येईल
प्रेमल, कोमल, निर्मल, धरितें पूर्णपणें तव शील.

प्रियास देइल नवें हृदय तें परत तुला देतां ती,
लहान नाहीं सख्या फुला या परोपकृतिची महती!

* * *

"जन्मभूमिच्या विभवरक्षणीं अर्पितदेह सदाचा,
तुला अर्पुनी करितिल कोणी मान अशा वीराचा.

क्षतें तनूवर धरी भूषणें, दिसतो बहु विकराल,
तुझ्यापुढें परि तुजसम होइल तोच विपक्षा काल!

* * *

"नेउन तुजला कुणी दुःखिता देतिल कुसुमवरा रे!
कीं सहवासें तुझ्या हरावें दुःख तयाचें सारें.

बालरवीचीं किरणें जैशीं तमास करिती दूरी,
सहजस्मित तव तशीच त्याची हरील चिन्ता सारी.

अश्रू ह्मणजे शोकतरूचीं फुलें फुला! तुज बघतां
लाजुन, जागीं थबकतील रे वेगें पडतां पडतां!

वनवासी फूल.

विलाप करितां मधेंच जननी फुला, तुला पाहोनी
'मूल फूल मम' ह्मणेल 'अक्षय देवाच्या उद्यानीं.'

तूं शोकाचें भञ्जन कुसुमा ! रञ्जन मूर्त मनाचें,
तूं मोहाचें अञ्जन सुमना ! व्यञ्जन आनन्दाचें.

सोड, सोड वनवास, चल गडे लोकीं, हर शोकाला,
फुला ! खरोखर होशिल सौख्यद लाभ सख्या लोकांला.

*　　　*　　　*

"पण्डित करिती अखण्डितपणें मण्डित वाक्संसारा,
फुला ! चल गडे, कर कर आधीं त्यांच्या श्रमपरिहारा.

फुला ! तुझ्यासम काव्यस्फूर्ती कविंनां देइ न कोणी,
न मीं गायिलीं इतरां कवणां जितकीं फुलांस गाणीं !

प्रेमल, सात्त्विक, पवित्र जितुकें त्याचें सूचक फूल,
मधुर, मधुरतर, असें न कोठें फुलांवांचुनी शील !

फुला ! शारदा निजवीणेचा सूर लावुनी ह्मणते
'गा, गा, कविंनो !' कवी करीती तुझी प्रतीक्षा नुसते.

अत्युक्ती ही नाहीं नाहीं, खरेंच तुजला कथितों;
इकडे बघतों फुलें पुढें मी, तिकडे काव्यें गातों !

*　　　*　　　*

"साधुजनाची पूजा करितां प्रथम फुलांचा मान;
साधुसङ्गती तरि महतीची चल पुष्पा तूं मान !

सज्जनसङ्गापुढें तुक्याला इतर सुखाची भुक्ति
तुच्छ वाटली ! फार कशाला 'न लगे' बोले 'मुक्ति !'

चिन्तामणिची, कल्पतरूची, कामदुधेची महती
नाहीं नाहीं साधुसङ्गतीपुढें ! महात्मे वदती.

सुधा मुधा तोलणें जीसवें सत्सङ्गति ही ऐशी,
वनीं निर्जनीं परमसुखाची दात्री मिळेल कैशी ?

तुला नेउनी वहातील रे साधुजनाच्या चरणीं;
घेइल परि तो करांत तेंव्हां होउं नको अभिमानी !

*　　　*　　　*

"फुला ! असे तव होतिल लोकीं सदुपयोग बा नाना;
साधिशील तूं येउन जन्मा थोर थोर कार्यांनां.

दैव तुझें परि खोटें, कीं, तूं रानीं जन्मा येशी,
कधिं न जाणशी इतरा सोडुन तूं अपुल्या मायेशी.

फुलल्यापासुन दिशादिशांनां वाहुन तव यश नेई
वायु, परी बा फुला ! अजोनी उपभोक्ता तुज नाहीं.

स्यन्दमान तव मरन्द हृदयीं तुझिया वाळुन जाय,
सुरूपसौरभ दिक्कालार्पित, जन्म मोघ तव हाय !

प्रकाशदृष्टी, चन्द्रकुमुदिनी, मेघधरा, तरुवेली
शोभतील का ? नांदतील का जरी निराळीं झालीं ?

तसेंच अपुलें जन्म आणखी सुमना ! जग तूं मान;
चल मजसङ्गें, दे दे सोडुन आग्रह हें अज्ञान !"

*　　　*　　　*

परिसुनि वच हें पुष्प हांसुनी वदलें "बा कविराया !
ही माझी स्थिति पाहुन वरिशी शोक कशाला वायां ?
निवास माझा जनांत होता कारण अपकारांला,
थोडेंसें मी तुला सांगतें, मोज बघूं दे त्यांला.
मदीय गन्धें व्यापारांनां असते जन विस्मरले,
अनाघ्रात मम शरीर मग हें कोठुन असतें उरलें ?

वनवासी फूल.

विमल, दिव्य, मधु सुमनें जितकीं त्यांचा रस शोषावा
याविण ज्यांनां निजजन्माचा अन्य हेतु नच ठावा;
माझ्या मोहें त्या भ्रमरांच्या कुळांत भांडण होतें,
इतिहासज्ञां ठाउक आहे,—काय काय तें करितें.

माझ्या छन्दें फलद तरूंची करिता माळि उपेक्षा,
मींच रहावें गिरिकन्दरिं हें मज रुचतें त्यापेक्षां !

कोणा ठाउक सर्प भयङ्कर वेष्टुन मजला बसता,
उद्याना मम सहज आणिता मृत्युमुखाची समता.

विकास माझा पुरा न झाला, तोंच कुणीं अधिरानें
नेलें असतें मला खुडोनी लीलेनें अदयानें.

वृद्ध ब्राह्मण किंवा कोणी मजला घेउन जाता,
एक एक दळ माझें तोडुन देवार्चन साधीता !

मम सौन्दर्या पाहुन मजला बुद्धिपुरःसर नेते,
प्रेतासङ्गें पुरिते मजला, किंवा दग्ध करीते !

कुणी नेउनी मला वहाता कोणाच्या हृदयाला,
गाढालिङ्गनसमयीं येता विनाश मम देहाला !

किंवा तल्पीं इतर फुलांसह मजही नेउन रचिती,
जशी तयांची तशीच होती मम जन्माची माती !

विरहताप शमवाया अपुला मजला हृदयीं धरिती
कुणीतरी, तनु त्या हृदयासह माझी वाळुन जाती.

किंवा होता स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमकलहिं मम अन्त,
येथें रानीं उगा न जन्मा मजला घालि अनन्त !

*　　　*　　　*

"फार कशाला ? तुझ्याच हातीं जरि मी येउन पडतें,
कोमुन जातां तरी मला तूं फेंकुन दिधलें असतें !

ह्मणशिल नाहीं, देशिल वचनें, घेशिल शंभर आणा!
अनुभव परि हा आजवरी ये बहुधा सर्व फुलांनां!

विचार तैसा उच्चारांचा प्रवाह कोठें वाहे ?
उच्चारांसम आचारांची श्रेणी कोठें आहे ?

मनांत भलतें, जनांत भलतें, हा तुमचा व्यवहार!
कापट्याचा सागर ह्मणजे हा तुमचा संसार!

प्रफुल्ल अथवा म्लान सारखें प्रिय मी जगदात्म्याला,
येथें राहिन कसें तरी मी सेविन नित्य तयाला.

* * *

"सुख सुख ह्मणती परन्तु नाहीं सुख मनुजांनां ठावें;
व्यर्थ मृगजळामागें तृषितीं त्यांनीं नित्य फिरावें!

काय सुखाची व्याख्या करिशी सर्व जगा सामान्य ?
क्षार जला त्यजि मानव, त्यांतच मीन ह्मणे मी धन्य!

वनांत मी हें तुला वाटतें मम मोठें दुर्दैव,
परन्तु हें मम सुख, सार्थकता, हेंच मदीय अहेव!

व्यर्थ कल्पना कविराया! तूं सोडुन असल्या देई;
वनांत अथवा जनांत दैवीं असेल तें तें होई."

* * *

हांसुन बोले कवी "तरी चल करील दैव हवें तें,
उगाच चिन्ता भलत्यासलत्या कां तव चित्त करीतें ?
अनुभव नाहीं तुला कशाचा, असम्बद्ध तव वाणी,
खरें सांग तुज वैराग्याची दीक्षा दिधली कोणीं ?
जगांत आह्मी सदा रहातों, अमुचीं वचनें खोटीं!
एकाकी तूं बाळ कालचें, ज्ञप्ति तुझी परि मोठी!

शुद्ध सुखाची आशा खोटी, नच तें जनिं वा विजनीं,
फोल तुझे हे बोल ! जा पहा गुरुला अपुल्या पुसुनी !

तृषेवांचुनी पाणी नाहीं, क्षुधेवांचुनी अन्न,
उष्म्यावांचुन चन्दन नाहीं उपभोगार्ह ! कदा न !

ध्वान्तावांचुन सूर्याचाही प्रकाश विश्वीं नाहीं,
दुःखावांचुन नको सुखाची, व्यर्थ कल्पना पाहीं !

* * *

" क्षुधा, तृषा, शीतोष्ण उपाधी जनीं रहा, वा रानीं,
चुकले नाहिंत कधीं कुणाला; दुःख सौख्य वा मानीं !

अखण्ड निद्रित राहुन यांनां चुकवावें ही मुक्ति,
ह्मणोत कोणी; फुला ! मृती ही ! नोहे मुक्ती ! भुक्ति !

तुला सांगतों ज्यांस सङ्कटें ह्मणती त्या बघ ऊर्मि
भवसिन्धूच्या,–पोहणार मी, मजला दिसती नामी !
विजयनाम जो दुर्ग तयाचा किंवा हा सोपान,
मला आवडे चढावया हा, कुणी ह्मणो सोपा न !
मनोवृत्तिच्या पायावरती रचिलेला हा दुर्ग,
याच्या शिखरीं विराजमाना हांकेवरती स्वर्ग !
चल मजसङ्गें ! जाऊं तेथें ! ह्मणशिल मग 'हें काय !
उलटे हितकर, सुखकर, सुन्दर दिसती सर्व अपाय !'
सुख येथें नच, सुख तेथें नच, सुखदुःखाचे कर्ते
आपण ! सुमना ! परमेशाच्या पूर्ण कृपेचे भोक्ते !

* * *

" अनुरागाचा सुन्दर तरुवर दुःखकर्दमीं रुजतो,
अश्रुजलाच्या सारणिमाजीं फोंकावत तो जातो !

परि तो कर्दम, किंवा जल तें, आणी पुष्पफलें तीं,
तया तरूचीं कोठें हरिती कल्पतरूची महती ?
वनभूमीवर जगे न तरु हा, जनभूमीवर जगतो;
विभूतिनें निज संसाराला सार जगाचें करितो !
छायेखालीं याच्या वसतां जग हें सुखमय सारें,
दु:खाचा लव न दिसे कोठें, सारे रम्य पसारे !
या वृक्षाच्या शाखेमध्यें तुला निवेशित करितों,
चल ये पाहूं !" ह्मणून अपुले हात कवी पसरी तो.

* * *

दिसेदिसेना अशा रीतिनें किञ्चित् निजशिर चळवी,
हो नाहीं हें नच कळवी सुम; परि सन्देहा कळवी.
स्थिती मनाची जाणुन त्याची थोड्याशा रागानें
ह्मणे कवी " मज ओळखिलें नच तुझिया मुग्ध मनानें.
काम निराळा, प्रेम निराळें, सदैव वाटे ज्यातें,
कधीं कल्पिलें नसे जयानें विषामृताचें नातें;
प्रफुल्ल अथवा विशीर्ण असला भेद जयाचा गेला,
प्रेम आणखी सुन्दरता हीं एक सदाचीं ज्याला;
प्रेम विरमलें, कमी जहालें, मळलें, हरवुन गेलें,
ह्मणणारे ते अजाण सारे मतें जयाच्या ठरले;
असा जरी तुज रसिक जगीं या पहावयाचा झाला
तरी फुला ! तूं भेट येउनी असेन तेथें मजला !
पुन्हां सांगतों, जीवन आणि प्रेम भिन्न नच, एक !
प्रेमहीनता मृति, केवळ तो स्वार्थाचा अतिरेक !
प्रेमासाठीं सुखा विसरणें हीच सुखाची पूर्ति !
प्रेमासाठीं देहविसर्जन हीच खरोखर मुक्ति !

प्रेम मुक्तिसुख, परमेश्वर हा, स्वर्ग हाच, ये पाहूं,
प्रेमरूप ये होऊं आपण, देवासन्निध राहूं !
प्रेमनाम जगदीश फुला रे ! काय आणखी सांगूं ?
पुरे करीं वनवास, याहुनी काय दुजें मी मागूं ?"

* * *

ह्मणे फूल तें "प्रेम कशाचें ? उन्मद हा भयकारी !
मला दुर्बला भिववी वाणी तुझी कवीशा सारी.
असो; कवी तूं खरा लाडका परमेशाचा प्राणी,
सदा रम सुखें तिथें न जेथें जावें कविविण कोणीं.
सृष्टि तुझी नव तुलाच देवो तुष्टि सदा कविराया !
रसिक न त्याला कां न्यावें त्वां ओढुन तिकडे वायां ?
तुझीं गायनें दिव्य ऐकुं दे इथेंच मजला रानीं,
यापुढती मज शक्य न केव्हां जाणें तुज विसरोनी.
ये ! कविराया ! लोभ असूं दे ! पुन्हां लौकरी भेट !
परिचित आपण आजउद्यां वा येथें तेथें थेट."

* * *

"बरें, फुला ! येतों, तुज घडुं दे अशीच ईश्वरसेवा !"
ह्मणून इतुकें जाय कवी तो प्रेमरसाचा ठेवा.
परि जातांना अश्रू त्याचे गळले भूमीवरती,
तेच जहाली पुष्पलता ती न जाणतां शोभीती.
ते लतिकेच्या भिनले अङ्गीं, त्या तीच्या सुमनाच्या
पहिल्या वृत्ती रहातील मग कोठुन त्या दीनाच्या ?
कविमय झालें चित्त सर्वथा विरक्त, वन्य फुलाचें,
मागें, पुढती, वरी, खालती कवीच अवघा नाचे !

* * *

परी दयित तो कोठें गेला ठाउक कुसुमा नाहीं;
जरी तयाचीं विश्वीं भरुनी उरली मूर्ती पाही.
प्रहर लोटला, पुन्हां कवी तो फुलाजवळुनी गेला
न बोलतां तैसाच, भासला फुला जणूं रागेला.
तथापि फुल तें तसेंच तुटुनी त्याच्या हृदयीं शिरलें,
गळलें ह्मणती, परि तें खोटें, कविहृदयीं तें रमलें!
अजून आहे फुललेलें तें त्या रसिकाच्या हृदयीं,
येथें तैशीं परत्र रमतिल दोघें एकच समयीं.

गुच्छ तिसरा.

सृष्टिविषयक.

[१]

सृष्टीची भाऊबीज.

[**चाल**—चंद्रकांत राजाची कन्या०]

भाउबिजेचा सण मौजेचा! मनीं, जनीं, विजनीं,
गगनीं, अवनीवरी हर्षली बंधु आणि भगिनी!
आगम[1] आणि प्रीती यांचा नंदन भाव भला;
मूर्ति नंदिनी, ओंवाळी ते हर्षें भावाला.
अवचित तबकीं काव्यमणींची रास भाव घाली,
जिकडे तिकडे प्रभा फांकली मूर्ति हृष्ट झाली.
उत्सव बघुनी स्वयें रसिकता मर्मज्ञां याची
" बंधु व्हा कुणी, आज करूं या भाउबीज साची!"
नक्षत्रांच्या ज्योती उजळुन गगनश्री आली,
प्रज्ञामंडित पंडित सोडुन कविपुढतीं ठेली.
नवी लखाखी कालसमुद्रा ज्यांयोगें यावी,
नवे दागिने असे देउनी कवि तिजला नटवी.
मनीं ज्योतिषी, वैमानिक हे ह्मणती "हें काय?"
" धन्य! धन्य!" ग्रहगोल गर्जती " जगतीं कविराय!"

* * *

---

१ मनांत येणारा पाहिला विचार; नुसती स्फूर्ति.

भाउबिजेची करी तयारी चार मास धरणी,
रुसुनी हंसुनी घेइ हवें तें जलदापासोनी.

हिरवा, पिंवळा, काळा, ढवळा, लाल, निळा नांवें
ज्यांस न अजुनी, रंग वाणिनें कैसे वर्णावे ?

ज्या वसनावर नवीन अवघे खुलती हे रंग,
चित्रकला ज्यावरची बघुनी होय विश्व दंग,

असें वसन हें नेसुन नटली वसुधा ही हौशी,
भाउबिजेचा सण बहिणीची वृत्ति करी ऐशी.

आप, तेज, वायू हीं भूतें ज्यांसाठीं खपलीं,
रम्य फुलें तीं इतस्तत: ही लेवुनियां बसली.

उपचारांची ओळख नाहीं, न गणी जनरीति;
मनास वाटे तशी जहाली निजतनु सजवीती.

हे जीवात्मे बंधु धाकटे वडील ही बहिण,
भाउबीज घे करुन साजरी प्रेमें त्यांकडुन.

* * *

निज लहरींच्या मिषें नदी ही तरुंनां ओंवाळी,
कुणी एक, कुणि अनेक, सुमनें ओंवाळणि घाली.

ज्यांच्याजवळीं कांहिं न द्याया तरु ते डोलोनी
प्रेम दाविती; स्वीकारी तें सरिता हांसोनी.

देणें घेणें घडो सुखानें न घडो, त्याच्याशीं
जिचें न नातें प्रेमोद्भव ही भाउबीज ऐशी !

लहरी अपुल्या शिरीं घेउनी कोमल फेनाला
कशा नाचती ! खेळविती लघु, रम्य भाउबाळा !

सती पार्वती[1] निजजनकाची कन्या एकुलती,
परी हिला हो धर्मबंधुची मेघाची प्राप्ति.
कुरवाळी तो हिला ह्मणे " तूं माझी पाठीची !
नसो तुझ्याभोंवतीं कधींही छाया चिंतेची."
गरिब बिचारी फुलें घेउनी तयास ओंवाळी,
ताटीं परि हा स्वर्णरजतमणि अमृतधौत घाली !

* * *

" बंधुभगिनिंची प्रीति मनोहर नांवरूप ल्याली,
भाउबीज होऊन जगीं ती आनंदें आली.
फुलवेली, मम कानामध्यें सांग गडे ! पाहूं
भावांमध्यें कोण तुझा गे आवडता भाऊ ?
भाग्यवंत तुज पसंत तरु हा आलिंगुन यातें
सदैव रमशी; धन्य खरोखर भावाचें नातें ! "
वच हें ऐकुनि वेल ह्मणे ती " पुरे पुरे झालें !
ज्ञान तुझें बा कविकुळटिळ[2]का आज कळुन आलें !
मला समजलें, खरोखरीचे वेडे कवि तितुके !
वेडें जग हें, या वेड्यांनां गौरवितें कुतुकें !
जननीजनकां, बंधुभगिनिंनां आलिंगुन बसली
जन्मवरी, तुज सती कोणती सांग अशी दिसली ?
पतिबंधूंतिल भेदें[3] कळेना, काय ह्मणूं याला ?
' कवी निरंकुश,' आज खरा हा अनुभव मज आला ! "

* * *

ठाउक असतां पुन्हां विनोदें कवि बोले तिजला
" फुलवेली ! तव बंधु लाडका भ्रमर दिसे मजला ! "

---

१ पर्वतश्री. २ ही व्याजोक्ति आहे. ३ भाव.

झिडकारुन कर वेल ह्मणे ती “ भिक्षुक हा असला !
बंधु न माझा, माझ्या तरुचा आश्रित एक भला.
करी सदा स्तुतिपाठ, लुटी हा दिधल्या दानाला,
उदरंभर हा तरी आवडे भारी आह्मांला.
आतां ह्मणशिल ‘वायु, रवी, घन हे प्रिय तव भाऊ !’
तरी सांगतें यांच्याठायीं दुसरा मम भावू.
तरुरायाचे माझे पोषक, देवाचे दूत,
उभयां आह्मां पूज्य सदा हे सदय साधुसंत.”
“ कोण तुझा मग भाऊ ? ” पुसतां कविनें, त्यावरतीं
उधळी अपुलीं फुलें वेल ती प्रेमोत्कटवृत्ति !
ह्मणे “वेलिंनां ओव्या गाई कोण सांग पाहूं ?
भाउबिजेला तोच भेटला आज सखा भाऊ !”

* * *

हे पाचूचे[1] खडे, हिरकण्या सुंदरशा इकडे,
नीलमणी हे, कण सोन्याचे, चित्रमणी तिकडे.
हीं गवताचीं, भूमिलतांचीं[2] फुलें जनां दिसती,
बिसोत; यांची कविच्या नयनां ओळख परि पुरती !
प्रावृषलक्ष्मी[3] वैभव अपुलें घेउनियां आली
भाउबिजेस्तव; बंधु हिचा तो कवि जो वनमाली[4] !
बहिणी कविच्या विश्वि विलसल्या तशा न कोणाच्या !
भिन्न न वृत्ती, परी एक हो कविच्या ! प्रेमाच्या !
क्षेत्रीं क्षेत्रीं पहा उभी ही रम्य अन्नपूर्णा,
उदार भारी, हिला न बघवे कवणाच्या दैन्या.

---

१ ठिपक्यांचीं रत्नें. २ जमिनीबरोबर उगवणाऱ्या वनस्पतींचीं. ३ पावसाळ्याची शोभा. ४ ‘वने मालतेऽसौ’ निरंतर वनांत शोभणारा–रमणारा.

आह्मि लेंकरें सर्व हिचीं, ही अमुची प्रिय आई,
भाऊबीज ही कशी साजरी करितों हें पाही.
भावंडांचा उत्सव अमुचा तोच सदा हीचा
मातृप्रेमा वर्णायाला सबल न हो वाचा !

* * *

" महासागरा ! बहिण लाडकी कोठें तव सांग ?
गहन खरा तूं ! तुझा न लागे सहज कुणा थांग !
उदार, सुंदर, वैभवशाली, थोर असा भाऊ
तुझ्यासारखा कुणा सतीचा ? सांग मला पाहूं ?
दर्शनमधुरा ख्यात अप्सरा तव कन्या तारा !
कामरूपिणी मेघततीचा तूं स्वामी, थारा.
ही धरणी तव विभव विलोकित दासीसम चरणीं
तुझ्या उभी; ही महासागरा ! न दिसे तव भगिनी.
भगिनी आणी बंधु सारखीं दिसती दिसण्याला,
तुझ्यासारखी एक दिसे ही अक्षयता मजला.
हिचीच उपमा तुला सागरा ! जे ते कवि देती,
तुझीच भगिनी अक्षयता हें जगता पटवीती !
भाउबिजेचा सण हीच्याही सदनीं होईल,
इथेंतिथें हा भेद न ज्याला तो कवि पाहील !"

* * *

हीं कालाचीं दोन लेंकरें सुंदर दिनरजनी,
व्यवसायी बहु भाऊराय परि शांत पुरी भगिनी.
जातां येतां नित्य दोनदां भेट घडे यांची,
साक्ष घ्या बघूं सहज जाउनी कोणी संध्यांची.

"रोज घडे तें घडे आजही, नवल त्यांत नाहीं;
भाउबिजेस्तव अधिक काय हो केलें दोघांहीं ?"

पुसाल ऐसें; तरी सांगतों उदार हा भाई
सर्व दिवाळी[1] उचलुन अपुल्या बहिणीला देई !

दिवस निघायापूर्वीं स्नानें, दीपोत्सव रात्रीं,
लक्ष्मीपूजन रात्रीं, दानें रात्रीं सत्पात्रीं.

नळे, फटाके, चंद्रज्योती, फुलबाज्या सगळे
रात्रिं, दिनाचें प्रेम निशेवर किति कोणा न कळे !

भाउबिजेला काय करावें याहुन आणिक तें
दिवसानें निज भगिनीसाठीं, नच मजला सुचतें !

*　　　　*　　　　*

अन्तःसृष्टीमधें पहा हो चला काय चाले,
बंधुभगिनिच्या प्रेमरसाला किति भरतें आलें.

अहंवृत्ति ही अवघें विसरुन हर्ष–बंधुगेहीं
रमली ; हिजला इतर कशाची शुद्धबुद्ध नाहीं !

इतर कृती व्यवसाय सोडुनी भगिनी दीपाली[2],
कशी मुदित हो हेंच पहातो पुरी तृप्त झाली[3] !

या तन्मात्रा[4] भगिनी अवघ्या एकठायिं जमल्या
भाउबिजेस्तव, बंधु इंद्रियग्रामगृहीं[5] रमल्या !

ईश्वरसदनीं विश्वासाला प्रियकर भावाला
भक्ती भगिनी अत्यानंदें ये भेटायाला.

---

१ दिवाळीचा सारा सण किंवा दिव्यांच्या ओळी. २ दिवाळी (सण). ३ झालेली. ४ शब्द, रस, स्पर्श आणि गंध. ५ इंद्रियांचा समूह जो, त्याच्या घरीं ह्मणजे मनांत.

सृष्टिविषयक.

भाउबीज या बंधुभगिनिंची बघुनी कवि धाला;
झाला तन्मय गानीं, विसरे अपुल्या देहाला!
"भाउबीज ही" ह्मणे "ईश्वरा! तव, तव सृष्टीची!
सदा असूं दे अशीच सदया! सीमा तुष्टीची!"

[२]

बाह्यसृष्टीचें आणि अंतःसृष्टीचें गानवादन.

[**चालः**—लक्ष्मण पडतां धरणीला.]

उड्या मारिते नदी दुरी
खळ खळ खळ खळ शब्द करी;
रम्य डाहळीवर बसुनी
राघू बसतां होय ध्वनि;
वनस्पती भिजवीत झणी
झरा निघाला गिरिवरुनी;
टप टप टप टप शब्द निघे
आनंदें तो जैं वळघे;

गाइ तृणावर चरतांना
शब्द मृदू रंजवि कानां;
घनच्छाय रानीं गाई
कोकिल तो प्रतिरव होई;

तीर सुटे रानामधुनी
येतो त्याचा गोड ध्वनि;
नाद असे हे मौजेचे
काम न येथें लिहिण्याचें.

गायनवादन शिकण्याला
अशक्य विद्यालय–माला!
परंतु जेव्हां चित्ताला

नको जीव आतां झाला,
जेव्हां न चले मनुजाचें
तेव्हां भैषज हें साचें!

* * *

स्मृतिविषयक.

कितीक झाले ज्या अब्द
आठविणें तो मधु शब्द;
प्रेमें जपुनी वाढविलें
फुललें गत वैभव झालें,

वास अशा मधु सुमनाचा
स्मृतींत जो अजुनी साचा;
एकाएकीं येत हंसूं
किंवा गळलें एक असूं,

स्मृतींत अजुनी जें दिसतें
नक्षत्रासम जें गमतें;
मायेनें जो कर धरिला
शब्द धिराचा जो आला,

वदवेना, परि ऐकियलें
ज्या उच्छ्‌वासें जाणविलें;
देवाची वाणी आली
एक वचीं जीवा गमली!

अल्प अती ही अल्प खरी
महत्त्व कसलें यांस तरी?
देणारे चित्तीं ह्मणती
यांत कशाची हो प्रीति?

परंतु जेव्हां हृदयाचे
तुकडे होती मनुजाचे,
तेव्हां हीं अल्पेंच तया
सांवरिती दावून दया!

[३]

सृष्टीची करमणुकीची घटका.

[चालः—अजि मी माळिण नव तरुणी.]

वसन्त ज्या ह्मणती,
सकल जन, वसन्त ज्या ह्मणती,
ती सकल सृष्टिची करमणुकीची घडी मला दिसती !
नवीं नवीं येती,
पांखरें, नवीं नवीं येती,
हीं फुलें उधळिती कुणी नभांतुन जणुं वाऱ्यावरतीं !
तरुवल्ली दिसती नवाभरणमण्डिता,
ये स्फूर्ति पिकादिक गानकलापण्डितां!
वनिं करमणुकीस्तव जमती वनदेवता;
हर्षा नाहिं मिती,
खरोखर, हर्षा नाहिं मिती !
हे कपोत, केकी नर्तन करिती, ताल झरे धरिती !

नवीं फुलें फुलती,
वसन्तीं, नवीं फुलें फुलती,
जणुं तारे उतरुन करमणुकीस्तव धरणीवर येती !
यजमान निमंत्रितजनीं जसा वावरे,
हा मंद सुगन्धित वायु तसा संचरे,
इतरांस सौख्य जें तें याचें सुख खरें !
भ्रमर मला ह्मणती,
मुदित हे, भ्रमर मला ह्मणती—
ये ! वसन्त आहे तोंवर करुं ये आपण गुणगुण ती !

सकलश्रमविरती,
खरी ही, सकलश्रमविरती,
हा वसन्त ह्मणजे पुन्हां सांगतों करमणूक नुसती !
हें मूर्तविनोदन सृष्टिसवें संगत,
हें मनोभावनादर्शांमधलें स्मित !
हा प्रसाद काव्यामधला कविसम्मत,
ही सृष्टीवरतीं,
खरोखर, ही सृष्टीवरतीं,
नरनारींवरतीं कृपा प्रभूची केवल सुखमुक्ति !

[४]

पर्वतारोहण.

[वाईपासून पांचगणीपर्यंतच्या प्रदेशाचें वर्णन.
दिवस उन्हाळयाचे. वेळ सकाळ.]

[**चालः**—भला जन्म हा तुला०]

प्रिये प्रेरणे! थांब गडे, हा पहा लागला गिरि,
अरसिके! धांवसि कां वरिवरी?
हळूहळू चल चित्र काढुनी ठेवूं हृदयांतरीं,
सखी तें रंगवील वैखरी;
पहा पहा हा उभा राहिला भास्कर वेळेवरी,
बांधुनी मंदिल शिरिं भरजरी;
ही पूर्वदिशा गे गुलाल उधळीतसे,
ही हंसे, सृष्टि गे पुलकित झाली दिसे,
रविकरस्पर्शनें डोळे उघडीतसे,
पहा पहा हा शकट आपणां घेउनि चढतो वरी
इकडे पर्वत इकडे दरी.
हास्य गिरीला सोडुनि गेलें! निर्झर कीं वाळले,
ग्रीष्में वैर कसें साधिलें!
रम्य आरसे सृष्टिसतीचे फुटले गे हरपले,
गिरिचें अंगवस्त्र लोपलें.
हा वैभवनाशें खिन्न दिसेना जरा,
हा गांभीर्याचा पुंज उभा साजरा,
घे यांतुनि थोडें अगा मना पामरा,
पृथ्वीवर हा वसे परंतू सारी दृष्टी वरी!
इकडे पर्वत इकडे दरी.

नकळे हृदयीं काय परी हा उंच धरीतो शिरा
गुरु हा उन्नत दांभिक नरा;
न जाणतां मी उगाच नांवें कां ठेवूं गिरिवरा,
आंतलें ठाउक परमेश्वरा !
बाहेर दिसे जें ज्ञेयक्षेत्र मानवा,
नच कांहिं झांकलें एक सृष्टीच्या धवा
मग कां निंदेनें ही जिव्हा बाटवा !
पर्वतराया, दुरुत्तराची क्षमा मला या करीं;
इकडे पर्वत इकडे दरी.

घांट पाट हा जणुं शोभेचा वहात आला दिसे,
कांची वनदेवींची वसे;
शूर शिपायी अपुला ह्मणुनी सृष्टी ज्या देतसे,
असा हा पट्टा गिरिचा असे;
कीं भांग सृष्टिच्या विगलित वेणींतला
कीं अन्तःपट हा गिरिदरियुग्मांतला
हा कुंकुम पडुनी ईषदरुण जाहला,
वर खालीं वा जाण्या पथ हा नरजन्माचे परी
इकडे पर्वत इकडे दरी !

रंगदार गालिचे पूर्वीचे गुंडाळुनि ठेविले,
जुने हे जागजागीं पसरले;
ग्रीष्म भिकारी घरासि येतां ही सृष्टी यापरी
तयाच्या अपमानाला करी;
ही असली बैठक दरींत केली असे,
कीं मलिन पटाला नेसुन सृष्टी वसे,
ही तुटुनि तोरणें तुकडे पडले जसे,

टिळकांची कविता.

लाज कुठें तव ? जा जा ग्रीष्मा ! परत घरीं लौकरी !
इकडे पर्वत इकडे दरी.
प्रिये प्रेरणे ! रुसूं नको गे ! थांबविलें तुज तरी
'डोंगर दुरुन रम्य' सुंदरी !
सहजमनोहर सृष्टी येथें रुसुनी ग्रीष्मावरी
दुःखद रूप असें हें धरी;
तर एकांतीं हिज भेटूं चल, मग तुला
समजेल हिच्या गे लावण्याची कला;
मग ह्मणशिल झाला श्रम हा झाला भला
होइन वेडा तें पाहुनि मी सांभाळुनि तैं घरीं !
इकडे पर्वत इकडे दरी.

गुच्छ चौथा.

सुशीला.

सुशीलेच्या शाळेस सुटी झाली,
मनीं मुलगी ती फार फार धाली;
ह्मणे "आतां भेटेल मला आई,
बाप, भाऊ, प्रिय ताइ आणि माई.

सोडिल्याला घर दोन तीन होतां
सहा महिने जाहले पुरे आतां!
विरहदु:खाचे कितीदां उम्हाळे
जसे आले तैसेच दाबियेले!

माय माझी भेटेल मला जेव्हां
आसवांनीं न्हाणील मला तेव्हां;
मुका बाबा घेतील कपोलांचा,
हंसुन भाऊ घेईल गालगुच्चा!

ताइ माई सारून दुरीं खेळ
धावुनीयां मज मिठ्या मारितील,
ऊन पाउस हीं जशीं एक होती
हंसें रडणें होईल त्याच रीती!"

* * *

सर्व माझेपण एकवटे जेथें
जिथें प्रेमाचें राज्य सदाचें तें,

स्वार्थकपटाचा लेश नसे जेथें,
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें !

जिथें नाहीं अभिमान कुणा ठावा,
एकमेकांची जिथें सौख्यसेवा ;
जिथें परहित तें स्वहित मानवातें,
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें !

भिन्न मूर्तींमधिं चित्त एक जेथें,
भोगि दुःखातें अनुभवी सुखातें,
स्वर्ग वाटे हा मर्त्य लोक जेथें !
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें !

मनाच्या ज्या अत्युच्च, रम्य वृत्ति
अंकुरित त्या होऊन वाढताती;
फुलें, सुफळें येतात त्यांस जेथें,
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें !

वीर, पंडित, कवि, संत, सती यांला
सिद्ध करुनी जें देतसे जगाला,
सर्व संसृतिचें मूळ नांव ज्यातें,
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें !

ज्ञान अपुलें द्यावया मानवाला
स्वयें देवें स्थापिली पाठशाला;
दिलें त्यानें गृह नाम मुदा तीतें,
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें !

त्रिवर्गाचा[1] सोपान सिद्ध केला
जगन्नाथें, तो दिला मानवाला;

---

१ अर्थ, काम, मुक्ति यांचा.

सुशीला.

देव मंदिर आपुलें गणी ज्यातें
जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें !

*　　*　　*

गृहा आली ती सुंदरी सुशीला,
किती वर्णू जो हर्ष तिला झाला !
हृदय तीचें तें असे हो स्त्रियेचें,
तसें माझें नच साच पूरुषाचें !

जरि कवयित्री कुणी हें करील,
प्रेमहर्षाला तिच्या रंगवील,
तरी काढिल ती चित्र फार नामी !
प्रतीतीसम कल्पना न ये कामीं !

बापभावांनां हर्ष फार झाला,
मायबहिणींनां प्रेमपूर आला;
सहा महिन्यांनीं लाडकी सुशीला
परत आलेली पाहुनी गृहाला.

घरामध्यें पाहून त्या मुलीतें
कामधंदा विसरुनी जाय जें तें !
किती वांट्याला येइ ती कुणाच्या ?
किती आईच्या ! ताइमाइ यांच्या !

रात्र सारी गोष्टींत सरुन गेली,
तयां वाटे ती आज अल्प झाली !
उद्यांपरवांचें आज हो जहालें !
कधीं न घडे तें नवल घडुन आलें !

तोंडिं लावाया प्रेमहसित वाचा,
विनोदाचें रायतें पात्रिं ज्याच्या;

मीठ भाकर कोरडी, सुधा त्याला
महाभाग्याच्या धन्य सागराला !

सकल सुरसांचें मधुर सार काढा,
स्वर्णपात्रीं तें आणुनियां वाढा;
तरी घरचें जें अन्न तेंच थोर,
फिकें होइल पीयूष त्यासमोर !

नवें पाहोनी जुनें विस्मरावें,
बालतरुणांचें शील जगा ठावें;
बाळ पडला कळवळे, रडे भारी
तोंच हांसे नव ऐकुनी तुतारी !

असो; आनंदें घालवी सुटीला
मायबापाच्या घरीं ती सुशीला.
नव्या ओव्या, नव तिचे नित्य खेळ,
सदा वाटे तिज थोडकाच वेळ.

कुठें शाळा ? तेथील त्या प्रतीति ?
उगा स्वप्नासम पुढें येति जाती !
मुलीची त्या रंगली गृहीं वृत्ति,
मला जाणें परतून विस्मरे ती !

* * *

ममत्वाचें खालतीं आलवाल,
वरुन विरहाचें ऊनही विलोल,
आसवांचें जल सदा मिळत राहे,
प्रीतिलतिका जगतांत वाढताहे !

सहा महिने कन्यका दूर होती,
ह्मणुन झाली लाडकी अधिक हो, ती.

सुशीला.

व्यर्थ ठेवीती वियोगास नांवें
मला वाटे तद्यशा नित्य गावें !

तशामध्यें जाणार ही फिरोनी
विचारें या नयनांस येई पाणी
तिच्या आईच्या, ताइ माइ यांच्या,
मुळा लाधे तें प्रेमवल्लरीच्या !

गृहीं ह्मणजे ती प्रेमतरूखालीं
सुखें लीलारत बालिका जहाली;
तया तरुला हालवी गदगदां ती !
फळें पुष्पें खालतीं सांडताती !

* * *

तिच्या अनुजा तिजहुनी वयें सान
सर्व हारविती तिचें नवें ज्ञान !
सर्व मोठेपण, सर्व डौल तीचा,
भेद उरला नच वयाचा ! कशाचा !

तयांसंगें रोहिणी[1] ती पुन्हां हो,
अहा झाला केवढा तिचा लाहो !
बाल्य आठवतां आपुलें कुणाला
प्रेमदु:खाचा येइना उह्माळा ?

विश्व सारें आनंदमय मुलांनां,
कधीं दु:स्वप्नें गांजिती न त्यांनां;
प्रेम, आशा, विश्वास या त्रयाची
मिठी पडलेली सदा बालकाची !

---

१ नऊ वर्षांची कुमारी.

स्नेह त्यांचा बाहुल्यासाउल्यांशीं,
वडिल जें जें मांडिती पुढें त्यांशीं,
सृष्टि सारी खेळते तयांसंगें !
कुठें बाळाचें चित्त न हो रंगे !

काल थोडेंसें, उद्यां मुळिंच नाहीं,
आज बाळाच्यापुढें सदा राही !
कुठुन त्याला अनुताप ? कुठुन चिंता ?
कुठुन संशय त्याचिया शिवे चित्ता ?

*   *   *

सुशीलेचें परि बाल्य सरत आलें,
स्वप्न पुढचें तें तिनें पाहियेलें !
यौवनाच्या देहलीवरी राहे
उभी कन्या, आंत हो काय पाहे !

किती किल्ले ती नवे नवे बांधी
किती कार्यें कल्पनाबळें साधी !
कंठिं बाल्याच्या ठेवुनियां हात
फिरे रमणी तारुण्यकाननांत !

क्षणें प्रौढ, पुन्हां क्षणें बाळ व्हावें,
ज्ञान सांगावें, क्षणानें रुसावें;
क्षणें बाळांतुन दूर निघुनि जावें,
क्षणें त्यांसह नर्तना सिद्ध व्हावें !

बाल्य आणी तारुण्य यांजमध्यें
परमसौख्याची स्थिती तिला लाधे;
अभिमताशीं परि पूर्वपरिचिताशीं
अधिक लग्ना ती दिसे शैशवाशीं.

अर्ध सौरभ, सौंदर्य हृदीं राहे,
अर्ध केवळ बाहेर दिसत आहे;
अर्ध पुष्पपणा पावली कळी ती
बाल्यसीमेवर हंसत डुलत होती !

* * *

प्रभू तीचा तिजसवें उभा नित्य
"मार्ग, जीवन, जो स्वयें महासत्य !"
मधुर त्याचीं जीं पाळण्यांत गीतें
तिनें ऐकीलीं तींच अजुन गाते !

न ती बागेंतिल कळी धनाढ्याच्या,
तिच्यासाठीं नच पंक्ति रक्षकांच्या,
नसति भिंती बागेस तिच्या किंवा,
तिची सारी काळजी तिच्या देवा.

धूळ जगताची उठे सभोंवार,
प्रभु स्वकरें ती करी परी दूर;
थवे मधुपांचे पाहुनी तयाला
धजति ध्याया नच तिच्या दर्शनाला.

प्राज्ञ ह्मणती " हें सुमन जया व्हावें
पुरें त्यानें देवास शरण जावें;
तोच उचलुन देईल हा प्रसाद,
दिव्यलोकींचा जणूं मूर्त मोद !

* * *

प्रभूजवळीं जणुं तिचा नित्य वास,
सदा शास्त्राचा तिला निदिध्यास;

तरी वारें लागलें तिला त्याचें
सर्व अशिवाच्या घोर साधकाचें.

तिला प्राप्ती सर्वघ्न अहंकार,
तिला न कळे आपणा हा विकार;
कळीचें त्या सौंदर्य हारवाया
शिरे हृदयीं विषकीट तिज वधाया !

सुशीलेच्या आईस अक्षराची
नसे ओळख, रंगली ती प्रपंचीं;
बाप शिकलेला पूर्वींचा बिचारा,
असे परका तो नवीनां विचारां.

भाउ थोडेंसें शिकुनि परत आला
साह्य अपुल्या बापास करायाला;
ताइ माई तर अजोनी लहान,
लेंकरांचें त्या किती असें ज्ञान !

आप्त अवघे अज्ञान, अल्पविद्य,
तिच्या गांवीं नच कुणी ज्ञानवद्य;
तिला वाटे पंडिता एक मीच !
तिला दिसती अपुलेच लोक नीच.

तिच्या रूपाची फार जगीं ख्याति,
तिचे सद्गुण तिजपुढें किती गाती;
तिची ह्मणती प्रभुपदीं खरी भक्ति,
किती गणिती अनुपम्य तिला व्यक्ति.
ख्रिस्तशिष्या गुणवती ती सुशीला
अशा ऐकुन आपुल्या संस्तुतीला;
अहंकारें व्यापली ! दुजी झाली !
न ती ख्रिस्ताची अतां राहियेली.

सुशीला.

तप्त तैलाचा बिंदु पडे कर्णी
तरी पुरवे ! परि नको कुणी गाणीं
ऐकवाया मज माझिं अगा ताता !
दयासिंधो, वत्सला, जगन्नाथा !

प्रभूपुढतीं कित्येक बैसलेले,
परी अपुल्या गुणगानिं रंगलेले !
पुढें असुनी मध्यान्हसूर्यदीप्ति
किती ठेंचा लागून पतित होती !

किती ऐकति आपुल्या कल्पनांचीं
सूचितें, तीं मानिती ईश्वराचीं !
किती स्वमुखें प्रभुनाम नित्य गाती,
परी आपण अपणास पूजिताती !

किती शास्त्राच्या वाक्यसंग्रहांत
घेति निवडुन अपुलेच नीच हेत !
मनन अपुलें दर्शनें आपुलींच !
तयां प्रभु सोडी असो उंच नीच !

"कुणी नाहीं निर्गर्व मजसमान,"
गर्व सांगे "तूं मान हें प्रमाण,
पुरे इतुका हा पाश मम करांत,
पहा करितों तुज दास मी क्षणांत !"

गुणांमाजी वैगुण्य एक आलें,
दुग्धि तक्राच्या बिंदुसें जहालें !
सुशीलेचें सच्छील उलट होय !
कुठें गर्वासम कोण करि अपाय ?

घरीं तीच्या कोणास हें कळेना,
प्रेम करितें आंधळे कोण कोणा !

ह्मणति सोडुन बाल्यास पुढें गेली
ह्मणुन हीची ही वृत्ति भिन्न झाली !

* * *

हौस पुरवावी, खेळ करुन घ्यावा,
पुढें नशिबाला दोष सर्व द्यावा !
भरतखंडीं हा अर्थ विवाहाचा !
मनुष्याचा, न श्रुतींचा स्मृतींचा !
जन्म झालें ऐकून कन्यकेचें
तिथें होती संकल्प विवाहाचे !
दहा वर्षांच्या मुली प्रौढ जेथें
अशुभ दिसती पतिवांचुनी जनांतें !
तिथें लग्नाचें स्वप्न जिला नाहीं
अशी तरुणी, अज्ञेय कल्पना ही !
निरंकुश कवि हें जरी मला ठावें,
तरी गाणें भलतें न मला भावे.

* * *

ख्रिस्तशिष्या आमुची परि सुशीला
सर्व शाळांहुन भिन्न तिची शाला !
विवाहाचा ती अर्थ करि निराळा
जसा प्रभुनें तिजलागिं बोधियेला:
"पूर्ण विकसित जाहल्यावरी दोन
मनें प्रेमाच्या बंधनेंकरून
एक करुनी अर्पणें ईश्वराला,"
ह्मणे युवती "उद्वाह[1] नाम याला."

---

1 लग्न.

तिच्या वडिलांना हेंच मान्य होतें,
परी वाटे त्या जुन्या माणसांतें
पुरी उपवर जाहली; अतां लग्न
हिचें लांबविणें मूर्तिमंत विघ्न !

सदा काढीती गृहीं लग्नगोष्टी,
मनीं मुलगी ऐकून होय कष्टी;
ह्मणे "कन्येचें करोनियां दान,
काय आतां जोडिती महापुण्य !"

तिच्या वडिलां आवडे चारुदत्त,
शील त्याचें अत्युच्च, रम्य वृत्त[1];
सुशीलेला अनुरूप सर्वथा तो,
असा जोडा विरळाच जगीं होतो.

परी त्याचें निघतांच नांव कन्या
ह्मणे "जगतीं जन्मून मी अधन्या !
मला देती हीं पुरुषास वन्या[2] !
करिति कार्या देवासही अमान्या !"

तिचें गृहिणीपद सर्वथा निराळें,
कल्पनेनें तिज हवें तसें केलें !
रूप त्याचें परिपूर्णतेस नेलें,
तिच्या गर्वानें पुरें रंगवीलें !

कुठें बेगड ? तें खरें कनक कोठें ?
हिरा कोठें ? लघु काचशकल कोठें ?
सुशीलेनें कल्पिला पुरुष कोठें ?
तिच्या वडिलीं योजिला दीन कोठें ?

* * *

१ वर्तन. २ जंगली.

सुटी सरली, शाळेस परत आली,
मनीं मुलगी ती खिन्न फार झाली;
ह्मणे "वर्षे मी दोन तीन आतां
न हो भेटेनचि मायबंधुतातां !

सदा गोष्टी काढिती विवाहाच्या,
चारुदत्ताच्या द्वेषकरा साच्या !
तया आणीती मला भेटण्याला,
काय सुख हो जाऊन त्या घराला ?

सदा नावडत्या वादविवादाला
ऐकण्याचा मज पुरा त्रास आला !
सदा अप्रियदर्शनें दृष्टि झाली
त्रस्त झाली ! वाटते बरी गेली !

जगीं कोठें परिशुद्ध सौख्य नाहीं,
दुःखकलुषित संसार नित्य पाहीं;
मायबापांच्या पदीं सौख्य पोरां
वृथा भ्रांति ही असे सानथोरां !

न तीं घेती कधिं मुलांचा विचार,
खरा करिती सर्वदा स्वाधिकार !
त्यांत कन्या तर त्यांचिया करांत
मनें हीना जडवस्तु जशी येत !"

पुन्हां बोले " ऐकेन ईश्वराचें,
न मी आईचें ! बंधुचें ! कुणाचें !"
किती वेडी ! राहिला देव कोठें ?
तिचें गर्वें संत्रस्त चित्त कोठें !

*　　*　　*

सुशीला

काय देवाचें चित्त तिला ठावें ?
जरी त्याला ती शरण जिवेंभावें !
मधें येतां तो दुष्ट अहंकार,
भक्त ईश्वर निश्चयें होति दूर !

पुरा वंचक हा अहंकार जाणा
नटे जैसा स्वयमेव देवराणा !
भक्ति करुनीयां घेइ आपुलीच
नराकडुनी हा कपटसिंधु नीच !

शब्द त्याचे वाटती देववाणी !
दिसे त्याच्या सूचितीं लाभहानि !
मला पुशिलें "सैतान खरा कोण ?"
तरी सांगेनचि "अहंकार जाण !"

सर्व विद्या, संपत्ति, कीर्ति, मान
अहंकारें प्राणघ्न विषसमान !
अहंकाराचा सर्प जिथें आहे
निधीपासुन त्या विश्व दूर राहे !

*   *   *

जिथें विनयानें परिणिली सुविद्या,
तशी धर्मानें मनोवृत्ति वंद्या;
जिथें उपकारा प्रीति माळ घाली,
जिथें न्यायाची शांति सखी झाली !

सद्गुणांचें माहेर असें आलें,
सुशीलेचें तें पूर्णपणें झालें !
परी धिक्कारी त्यास ती बळानें
तिचें तीचेपण नष्ट दुरभिमानें !

चारुदत्ताची किती चारु चर्या !
व्यर्थ निंदी ती तया पुरुषवर्या;
प्रेम त्याचें तिजवरी अतोनात,
स्वार्थकपटाचा नसे लेश त्यांत.

* * *

दिसे गर्वांधा तया मानिनी ती !
खऱ्या प्रीतीची हीच सदा नीति !
कलंकाला ती ह्मणे अलंकार !
प्रीति वेडी यांतलें हेंच सार !

सुशीलेची पाहून गर्ववृत्ति
खिन्न झाला जरि चारुदत्त चित्तीं,
तरी तेणें तो रुष्ट न हो झाला,
कधीं नाहीं विसरला स्वप्रियेला !

ह्मणे "चंद्राला लागला कलंक,
पद्मजन्माचें स्थान नीच पंक;
रम्य रत्नीं काठिन्य भरुन राहे,
सदा अस्तोदय तारकांस आहे;

गुलाबाला व्यापिलें कंटकांहीं,
केतकीला रस ठाउकाच नाहीं;
रम्य जें जें जगतांत दिसत आहे,
तयामाजी वैगुण्य नांदताहे !

उणें नाहीं ज्यामाजि कांहिं ऐसें
एक देवाचें स्वत्व मात्र भासे !
आह्मि अन्योन्यां व्यर्थ गौरवावें,
व्यर्थ निंदाया पुढें पुढें व्हावें !

रूप, यौवन, गुण, कलाज्ञान, विद्या
यांत हीच्यासम मूल नसे सध्या !
जरी अभिमानें युक्त थोडकी ही
तरी इतुका त्यामाजि दोष नाहीं !"

*   *   *

मनें चिंतीली एकवार भार्या
वरो अपणा ती वरो न वा आर्या;
स्वसा साऱ्या तिजविना ! हाच अर्थ
ख्रिस्तवचनाचा करी चारुदत्त !

" स्वार्थ राहो, परि परीं स्वत्व सारें
दिसे जेणें, तें प्रेम जमविणारें
विवाहाला, ईश्वरी योजिताला,
त्रिवर्गाच्या सुखदायका पथाला !

अशा प्रेमाचें बीज देव पेरी,
तोच त्याची काळजी वाहि सारी;
तोच सुफलित त्याजला करुन घेतो,
हेतु अपुला सिद्धीस तोच नेतो !

अन्य पुरुषाची जोंवरी सुशीला
नसे, गेली जों न ती अव्ययाला[1];
तिच्यासाठीं प्रार्थीन ईश्वराला,
पुढें वाहिन हा देह सदा त्याला !

असा निश्चय करुनियां तो कुमार
काळ कंठी, मानसीं खिन्न फार;

---

1 स्वर्गाला.

दोन वर्षे लोटलीं; सुशीलेची
वृत्ति पहिली तैशीच निर्दयेची !

*　　*　　*

पूर्ण झाली कीं उषेची प्रभात,
कळीलागीं हो पुष्पपणा प्राप्त,
कविस्फूर्तीला काव्यपणा आला
यौवनाढ्या परिपूर्ण हो सुशीला !

*　　*　　*

मूल रुसली सोडिलें गृह तियेनें,
मायबापांला होय खेद येणें;
अंतिं त्यांनीं तिज सांगितलें "बाई !
नसे लग्नाची तुझ्या कांहिं घाई;

तुझ्या इच्छेनें लग्न तुझें होवो,
तुला सुख व्हावें हाच मनीं भावो
असे अमुच्या, कां उगा रुष्ट होशी?
दुःख आह्मां वृद्धांस किती देशी ? "

मायबापांची अशी दीन वाणी
कुणाच्या हो नेत्रां न आणि पाणी ?
सुशीलेचे परि अश्रु अहंकारें
रुद्ध केले जागचे जागिं सारे !

मायबापांला शरण आणियेलें,
अंतिं ह्मणणें आपुलें खरें केलें,
हाच मानी ती धन्यपणा झाला !
हाच दावाया निघे ती गृहाला!

*　　*　　*

सुशीला

गृहा आली परि अतां ती निराळी !
सुशीला ती पंहिली न राहियेली !
भिती बहिणी त्या तिच्या तिला भारी,
भाउ राहे सर्वदा दुरीं दूरीं !

राग येइल बाइला लाडकीला
धाक ऐसा सर्वदा माउलीला !
बाप टाकी पाहून तिज उसासा
" काळ आला विपरीत–" ह्मणे "–कैसा !"

तिच्या भावाचा चारुदत्त मित्र,
तिला वाटे दर्शनाही अपात्र !
पाप त्याचें हें एवढेंच झालें,
तिला त्यानें आपुली मानियेलें !

मित्रदर्शनलालसा तया भारी,
परी त्यानें ती संयमुनी सारी
तिच्या प्रीतीस्तव गेह वर्जियेलें,
मनीं तिजला त्याजला स्थापियेलें !

अशा रीतीनें दोन मास गेले,
गृहीं पहिलें सुख त्या न राहियेलें;
स्त्रियांमधला स्त्रीपणा जें हरीतें
असो ऐशा धिक्कार शिक्षणातें !

विनय, शांती, धृति, सहिष्णुता, प्रीति,
सदा परमेशीं एकनिष्ठ भक्ति,
स्त्रियांचें हें सौभाग्य अहंकारें
हरुन न्यावें ! विद्वत्व हें कसें रे !

* * *

एक दिवशीं आनंदभरें बाला
करित असतां निजविभववर्णनाला
तिच्या भावाचें वृत्तपत्र आलें,
चित्त तीचें सोत्कंठ फार झालें.

ह्मणे " झालें उत्तीर्ण परीक्षेंत !"
ऐकुनीयां हर्षले बंधुतात ;
विजयिनामावलि वाचितां परंतु
सर्व आशेचा क्षणें होय अंतू !

तिला न कळे हें कशानें जहालें
तिनें दैवाला दोष लावियेले !
वृत्तपत्रा घेऊन पुन्हां हातीं
तीच नामावलि बघे वाचुनी ती!

चारुदत्ताचें नांव पाहियेलें,
ह्मणे, याचें हें दैव फळा आलें!
दोन वर्षें याजला नसे शाळा,
कुठुन येणें एऱ्हवीं विजय याला ?

*   *   *

जगत अपणाविण दिसावें लहान,
असें आहे अंधत्व एक जाण!
अशा अंधा गर्वांध नाम देती,
व्यर्थ अवघीं औषधें त्यास होती!

सदा रमली निजदर्शनींच दृष्टि,
सदा अपुल्या वर्णनीं मना तुष्टि;
कोप परगुण पाहतां मना येई,
गर्वरोगाचीं लक्षणें अशीं हीं!

ज्यास जडला हा महारोग, त्यातें
बरा करणें हें साध्य ईश्वरातें !
तया मात्रा तोच दे विपत्तीची,
रोगहरणीं विख्यात कीर्ति तीची !

*   *   *

असो; देवें पाहिलें त्या मुलीला,
अहंकाराच्या तिच्या सर्व लीला;
एक महिनाभर मृत्युशीं सुशीला
झुजत राहे, नच भान तिचें तीला.

माय रात्रंदिन तिची तिच्यापाशीं,
बाप सांभाळी दुज्या लेंकरांशीं;
भाउ वाही संसारभार, त्याला
साह्य करण्याला चारुदत्त आला.

देइ बाळाला माउली कषाय,
वृक्षशाखेवर माळि घालि घाय;
करी शिक्षा भक्तास देवराय,
इथें प्रेमाविण अन्य हेतु काय ?

*   *   *

बरी झाली मानिनी, परी गेलें—
तिचें सारें सौंदर्य लया गेलें!
कांति चंद्राची ती तिच्या मुखाची
स्वप्नसृष्टीसम जाहली सदाची !

शुभ्र कमलावर खुले जशी लाली,
तशी होती जी खुलत तिच्या गालीं—
सर्व गेली ! ती कालिमा निराळी
तिच्या गालांवर निवासार्थ आली!

कुणा तरुणीचा असा रूपनाश
दुजा वर्णो कवि कुणी सावकाश !
नको मजला, तें साधणेंच नाहीं !
स्तब्ध मति त्या चिंतनें मात्र होई !

"जीव किंवा सौंदर्य, काय देशी ?"
असें पुशिलें जरि कुणीं मानिनीशीं,
तरी देइल ती जीव ! नसे शंका !
मला वेडा तुह्मि कुणी ह्मणा ना कां ?

*   *   *

सुशीलेचे परि दिव्यचक्षु आले
अहंकारें जे पुरा असति नेले;
प्राप्त पाहिलें सौंदर्य तिच्या चित्ता
"खरी देवाला–" ह्मणे "–माझि चिंता !

दूर केला त्यानेंच मनोव्याधि,
मला पूर्वीं जो पदोपदीं बाधी;
करी पीडा जो जवळ येइ त्याला,
तरुण वृद्धाला, भल्याबाइटाला !"

कोणकोणा दुखविलें कधीं कैसें
स्मरुन दुःखें ती टाकिते उसासे ;
"वधस्तंभाला आपुल्या प्रभूला,"
रडे ह्मणुनी "मीं कितीदां खिळीला !

कसा माझा मीपणा देव झाला ?
कशी अंतरलें आपुल्या पित्याला ?
तरी गणिलें मी परमभक्तिशील !
कोण माझी जागीं बरोबरि करील,"

करी ऐसे ती किती तरि विलाप!
ह्मणे "केलें म्यां फार घोर पाप!"
देह अनुतापें करपलाचि तीचा,
न हो तितका व्याधिनेंही सतीचा!

गरल अन्नीं मिसळलें तिच्या जेवीं!
तिच्या तल्पा[1] अनुताप आग लावी!
अश्रु तीचे ते जशीं नवीं मोत्यें
किती आवडलीं सांगु ईश्वरातें!

तोच तिजला उचलून जवळ घेई
पुन्हां तिजलागीं, प्रसन्नता देई;
परमसुंदर जाहलें तिचें चित्त,
धन्य झाला निजमनीं चारुदत्त.

* * *

"दला छिद्रें पाडिलीं कीटकांहीं,
म्लान झालें, मधु बिंदुमात्र नाहीं;
अशा कमला कोणता अलि विचारी?
प्रेम जगतीं हीं मना भ्रांति सारी!

वपू, विद्या, वक्तृत्व, वस्त्र, वित्त
वकारांना या लब्ध मनुजचित्त!
चित्त देवा पाहिजे, नको कांहीं!
मला देवाविण कुणी जगीं नाहीं.

रूप असलें घेऊन कुठें जावें?
मला वाटे दरिकंदरीं दडावें!"
ह्मणत ऐसें ती कुमारी निघाली
घरापासुन काननीं दूर गेली.

---

१ अंथरुणाला.

ह्मणे "एकान्ता! तूंच बंधु माझा!
मित्र माझा तूं! गड्या, धनी राजा!
तुझ्यासंगें कंठीन आयु आतां!
तुझ्या संगें सेवीन जगन्नाथा!

तुझ्यावांचुन मज कोण विचारील
मूर्त दुर्भाग्या मला रे वरील?
सख्या एकान्ता! सोडुनी जगाला
सखा जीवाचा तुला मानियेला!"

सदा एकान्तीं रमे ती कुमारी,
गृहीं नच सुख जें तिला वनविहारीं;
नको दर्शन नरनारिचें कुणाचें!
मनीं बाणे निवृत्ति पुरी तीचे.

* * *

बंधु लोकीं विख्यात जानकीचा
वृक्ष ऐसा जो रम्य अशोकाचा;
तोच बंधू मानून तयापाशीं
करी युवती एकदा विलापाशीं:—

" मायबापांचा लाडका, पसंत!"
ह्मणे "कोठें तो अतां चारुदत्त?
काय माझ्या विसरून जाय नांवा?
भितो माझ्या मीपणा अजुन किंवा?

मुखांतोनी हे शब्द जों निघाले
तोंच ऐकूं तिज वाक्य असें आलें:—
"सदा सेवेला सिद्ध तुझ्या आहें!
मनीं माझ्या तव मूर्ति सदा राहे!"

चंद्र मेघांहीं पुरा झांकियेला,
वदानं सृष्टीच्या खिन्नपणा आला,
तोंच पुनरपि उदयास शशी येई
चकित सस्मित कुमुदिनी वनीं होई !

पुढें आला पाहून चारुदत्त
सुशीला हो भयहर्षकुतुकयुक्त !
ह्मणे "पडतो अग्निचा वा जलाचा
अतां पाउस मजवरी मौक्तिकांचा ?

विडंबीलें याजला, आज त्याची
फेड करितो हा पुरी पुरी साची !"
ह्मणे "याची निःसीम खरी प्रीति
आज किंवा मज होय लाजवीती ?"

युवा पुढतीं येऊन उभा राहे,
तिला वाटे हा रोषभरें पाहे !
मनीं तीच्या कल्पना तशी त्याची
दिसे चर्या तिज, न ती तशी साची !

ह्मणे "कळला तव हेतु ! बोल ! बोल !
क्षतें हृदयींचीं करीं बघूं खोल !
अशानें तारि जाईल हें फुटोनी !
तयासंगें आयुष्यही तुटोनी !"

*　　*　　*

चारुदत्तानें तिचे हात दोन्ही
अतिप्रेमानें निजकरीं धरोनी
तिच्या पायां न्हाणिलें आसवांहीं !
उभयपक्षीं क्षणमात्र शब्द नाहीं.

मधुर वाणीनें तिला युवा बोले,
"सुशीले ! तूं मज नाहिं ओळखीलें !
रूपयौवन हें काम्य, परी प्रीति
न गे यांवर निजजीव सांवरीती !
शुक्ति नलगे मज हवें खरें मोतीं
रूप नलगे तव, हवी तुझी प्रीती !
पात्र सोन्याचें असो मृत्तिकेचें,
वेड मजला आंतल्या अमृताचें !
सुशीले ! तूं मज सांग तुझी माता
तुला कमती प्रिय मानि काय आतां ?
अगे वेडे ! हीच गे तव विपत्ति
तुझ्यावरची वाढवी तिची प्रीति !
तात तुजला मानितो कशी सांग,
काय करिती तव बंधुभगिनि, राग ?
असो त्यांचें; परि किती ईश्वराचें
प्रेम कमि झालें सांग बघूं साचें !
तुझें पाहोनी दुःख तुझ्या ठायीं
प्रभुप्रीती वाढली न कां कांहीं ?
कमी माझी होईल कशी सांग,
स्पष्ट वदण्याचा नको मानुं राग !
जया वल्लीला तरुवरें वरीलें
तेज तीचें जरि सर्व लया गेलें;
तरी काय तिला झुगारून देतो,
दूर तरुवर सुंदरी ! मज वदें तो ?
प्रेमदृष्टी सौंदर्य ह्मणे ज्यातें,
अन्यदृष्टीला दिसेना तसें तें;

जगीं जन्मवरी तूंच अद्वितीय
मला सुंदर दिसशील वंदनीय !
सुशीला तूं आहेस तशी मातें
जरी दिधली प्रेमलें जगन्नाथें
काय सांगूं ! तुज शिरीं वागवीन !
प्रतिक्षण गे त्याजला मी स्तवीन !
शेवटीं मी सांगतों एक तूतें
तुझें परक्याचें नको मशीं नातें
तीन[1] नात्यांतुन एक कोणतेंही
जोड, होइल मज मान्य, बोल कांहीं !"
"अतां मजला सांभाळ सख्या नाथा !"
शब्द इतुके बोलून अश्रुपाता
करी स्कंधीं त्याचिया, जणूं त्याला
स्वयें प्रणयं अभिषेक आज केला !

* * *

झालें मंगलकार्य–ती गृहवती झाली सुशीला सती !
झालें मंगलकार्य–वैभव नवें ये चारुदत्ताप्रती !
झालें मंगलकार्य–देव निवडी संयुक्त त्यांनां करी !
झालें मंगलकार्य–पूर्ण फुलली ही प्रेमवल्ली खरी !

---

१ आई, बहीण, पत्नी.

गुच्छ पांचवा.

माझी भार्या.

[हें काव्य १८८७ सालांत प्रसिद्ध झालेलें आहे. तें कवीकडून बरेंच सुधारून घेऊन येथें दिलें आहे. या काव्याच्या प्रथमावृत्तीच्या शेवटीं हा श्लोक दिलेला आहे:—

केलें काव्य, परन्तु यांत मम हो सम्बन्ध कांहीं नसे,
मित्रांनो! जरि वाचितांच अपुल्या वाटेल चित्ता तसें;
येथें नायक कल्पिला करितसे भार्यागुणांची स्तुति,
तेणें ती नकळे मदीय अथवा मद्गेहिनीची स्थिति!

यावरून हें काव्य केवळ कल्पनेची लीला आहे, किंवा कवीच्या स्वानुभवाचा प्रवाह आहे, हें ठरविणें कठीण आहे. —संपादक.]

त्रिवर्गाची[1] दात्री, भवजलधिची केवळ मुदी[2],
सुखा दुःखा हस्तीं धरुन बसलेली सबलधी;
जिच्यायोगें लोकीं शुभ अशुभ हें कर्म घडतें,
तया स्त्रीजातीला मम मति मुदा आधिं नमिते!
नमीतों मातेला—जगत गणितें दैवत तिला;
नमीतों कांतेला—नृपपद उणें जीस तिजला;
नमीतों मैत्रीला—परगृहगैताही[3] भगिनिला,
नमीतों कन्येला—सतनु ममता तीच विमला!
मला कोणी कोणी उगिच जन हे स्त्रैण ह्मणती
न जाणोनी, कीं स्त्रीपुरुष मिळुनी दोन असती;

१ अर्थ, काम, मोक्ष यांची. २ चांदणें. ३ लग्न होऊन दुसऱ्याच्या घरीं गेलेली असतांहि.

माझी भार्या.

अहा ! अंगें जीचीं, अनुपम अशी शक्ति विलसे !
पसारा तीचा हा ! तिजविण कुठें कांहिंच नसे !
असो, हें राहूं द्या; परि खचित सांगा मज कुणी,
कुडीला जीवानें अलग गणणें काय ह्मणुनी ?
मला सांगा वाणीसह युत सदा अर्थ असला
ह्मणोनी तो स्त्रैण प्रकट ! बुध, हा न्याय कसला ?
असो हेंही; माझ्या प्रिय सखिस मी प्राण गणितों,
गणीतों कंठींचा प्रिय अतुल, निर्मूल्य मणि तो !
अहा ! याची आहे रसिक जन हो कारणतति,
पुढें ठेवीतों ती सविनय, पहा मात्र पुरती !
न चन्द्राची किंवा मुख न कमळाची करि सरी,
न वर्ण स्वर्णाचा लवहि दयितेचा मद हरी;
न तीच्या मध्याला बघुन हरि रानांत लपला,
अती साधी रूपें प्रिय मम सखी एक अबला !
नटावें कैसें तें मुळिंच न कधीं ठाउक तिला,
न ती वेडी भोळी शिकलि कधिं मत्तभगतिला !
विलासांनीं युक्त स्मित नच तिचें, तें सहज ये,
कटाक्षक्षेपाची रुचिर सरणी ती तिज न ये !
उषा साधी स्मेरीं भरित मधु साधेपण तिच्या,
अहा हारी साधी ह्मणुन मन सायंतनरुचा;
स्वभावोक्ती साधी ह्मणुनच अलंकारीं सरसा,
प्रिया माझी साधी ह्मणुन मम तो स्वर्गच जसा !
तिची वाणी साधी परम मधुरा यास्तव मला !
रहाणी ती साधी ह्मणुनच तिला—जीव भुलला !
जशी सृष्टी तुष्टिप्रद सरल, अव्याज ह्मणुनी,
तशी माझी वाटे मज सुखद ती रम्य गृहिणी !

मुखीं शांति, प्रीती, विनय अकुतोपाय दिसती,
अहा नेत्रीं तीच्या सतत सहजानन्द वसति !
अहा औदार्याचें प्रियसदन तें भाल दिसतें,
कपोलीं साध्वीच्या शुचि, विमल माधुर्य रमतें !

सुवर्णा ज्या कामी, कृपण, अथवा चोर विकले,
सुवर्णी त्या माझें अनुरत कधीं चित्त कसलें ?
करी ज्याच्या योगें मजसिं अपुला याचक जसा,
सुवर्णा त्या तीच्या जगिं न उपमा लभ्य सहसा !

कवि प्राणा देती–[1]कवि ह्मणती– सौन्दर्य बघतां,
प्रभू सौन्दर्याचा जगदधिप विश्वेश रचिता;
न मी निन्दीं त्याला, समज उलटा हा नच करा,
न मी सांगायाला सबल अपुलें चित्त इतरां.

वरी शुक्ती मोठी सुबक, तरि ती गण्य न मला,
तिच्या पोटीं मुक्ताफल मम तया जीव भुलला !
बरा जो पीयूषें दिसत मज मृत्कुंभ भरला,
न रत्नस्वर्णाचा मधुरहि जलाचा घट भला !

" अरे, वेडा गोळा पदारें पडला, त्याप्रति जरी
असा जीवापेक्षां अधिक जपसी मोहुन, तरी
किती नेणों रम्भा मिळति मग होतासचि पिसा,
अशा छद्मोक्तीनें किति जन मला टोंचिति जसा.

न वाटे रम्भांचें कुतुक मजला रेसभर तें,
पुढें तीच्या त्यांचें सकल सरतें तेज, नुरतें !
कलांचा रूपांचा किति जरि मुलामा चढविला,
खरें जें त्याची ये तरि कधिं तयाला नच तुला !

---

१ "Poets die for beauty" हें मिसेस ब्राउनिंगचें ह्मणणें आहे.

माझी भार्या.

स्वभावांतोनी जें नच कधिं गळ्यांतून निघतें,
अशा गाना रम्भा अपरिचित हें ज्ञात पुरतें!
प्रिया माझी गाते मग सकल हें विश्व डुलतें!
अहा अन्तःसृष्टी हंसत सुटते! पूर्ण फुलते!

कुणा नाहीं ठावें, परि मम सखी नर्तनपरा!
तिच्या नृत्यीं झाला मजसि दिसला खण्ड न जरा!
सदा प्रेमें तीचें हृदय भरलेल्या नदिपरी
पुढें माझ्या वाहे मधुनिमधुनी तांडव करी!

अशा या नृत्याचें मिळवुन न वैदग्ध्य मिळणें,
शिकोनी रम्भांनां नच असतिंनां हें उमजणें!
कला त्यांची त्यांनां, असतिल तयांचे अनुग जे—
तयांनां, आह्मांला अरसिक जनां काय समजे?

तपस्या भंगावी, सुमति गत व्हावी, सकल भा[1]
विरावी, कीं व्हावी अशुभसरणी[2] मात्र सुलभा;
असें तें रम्भांचें अमरनुत लावण्य असलें,
तरी तें व्हावें हो मज अरसिका मान्य कसलें?

जिच्या लावण्यानें तम दुर पळे, चित्त उजळे,
उषेच्या लावण्यें जगत उजळे जेविं सगळें!
असो काळी गोरी, त्रिभुवनिं तिचें रूप वहिलें!
निळें वा गोरें वा मज पुरवलें रत्नें[3] असलें!

जगीं निर्द्रव्याला जनकहि गणी शत्रुच जसा,
न देती मानाला, समजति तया बान्धव पिसा;

---

१ तेज. २ अकल्याणाची परंपरा. ३ रत्न निळें (नीलमणि असो, गोरें (हिरा) असो, तें रत्न असलें ह्मणजे मला पुरे झालें.

जगो किंवा जावो मरुन जग त्याला नच पुसे,
तयाची भार्याही बहुतकरुनी त्या छळितसे.
परी माझी भार्या सकलधन जीचें स्वपति ती
अहा ! या दारिद्र्या परमसुखदायी ह्मणविती !
अशा या अन्धारीं ममगृहशशी तो उगवला,
द्रवे ज्याच्या तेजें उपल मजऐसा नरमला !

जियेची आहे कीं मजवराते निष्काम ममता,
सुखीं वा दुःखीं वा अवगत न जीतें विषमता;
सखी माझी ऐशी मज गणितसे प्राण दुसरा !
अशी भाग्यें हीना सहज मिळणें–गोष्ट विसरा!

अहा प्रीती प्रीति ह्मणुन धरुनी वृत्ति भलती
करीती नृत्यातें विकट नरनारी जगिं किती !
जळो तें कामाचें विलसित ! पुरा कौशिकमुनि
अशा या प्रीतीनें अधम ठरला हाय ! अजुनी !

अशा या प्रीतीनें भट, बुध, मुनी, भूप फसले,
अशा या प्रीतीनें यश, गुण, सुधी सर्व रुसलें !
अशा या प्रीतीनें जगतिं किति झाली कुलहति !
अशा या प्रीतीनें अरसिक खुलेना मम मति !

अशा या प्रीतीनें अमरपतिचे हेतु पुरती,
अशा या प्रीतीनें तरि न जित वेडी मम मति;
अशा या प्रीतीनें प्रिय न मजला माझि गृहिणी,
तिची प्रीती नाहीं अवगत कुणालाच अजुनी !

तिच्या त्या प्रीतीनें मजपुढतिं शुद्धत्व विलसे,
तिच्या त्या प्रीतीनें कृपणपण सारेंच निरसे;
तिच्या त्या प्रीतीनें विलय बघतो स्वार्थ अवघा,
तिच्या त्या प्रीतीनें मम सकल हो वृत्ति अनघा !

माझी भार्या.

तिच्या त्या प्रीतीनें शुभमय जगीं स्त्रीत्व दिसतें,
दिसे तें स्वर्गींचें धरणिवरचें दिव्य नुसतें !
कशाचें स्वर्गींचें ? अहह चुकलों, त्याहुन किती
विशुद्धेची प्रीती अभिनव सदा, उच्चतर ती !

विचारोच्चारांनां लवभरहि जे आकळति ना,
अहा ज्याचे त्याला ! इतर कवणाला कळति ना;
असे कांहीं कांहीं अनुभव, तयांमाजि पहिला
तयाला प्रीती मी ह्मणत, उपमा नाहिं हिजला !

अशा या प्रीतीची कधिं न सरणारी खनि सती
मला लाधे, तीची किति किति तरी गाउं महती;
नको कांहीं ! नाहीं तिजविण अपेक्षा जगिं मला !
हंसा ! निंदा ! बोला "विगलितमती मूर्ख कुठला !"

प्रियासाठीं मीचा विसर पडणें हेंच पहिलें
स्ववृत्तें प्रीतीचें मज शिकवि ते लक्षण भलें,
दिसेना कीं मानी पति ह्मणुन ती दैवत मला,
मलाही पूजेची रुचि न, रुचते प्रीति विमला !

तिचा स्वामी मी, ती ममचरणदासी न अथवा,
न देतें हें नातें तिज मज कधींही सुखलवा;
खरी प्रीती, सेवा उभय अनवद्या सहचरी !
हिला ती तीला ही त्यजुन वसती ना क्षण दुरीं !

अणूंहीं केलेलें वितत अवघें हे जग जसें,
मिळोनी झालेलें लघु लघु कृती जीवित तसें;
ममत्वाच्या लाटा मृदु लघु असंख्यात उठती
गृहार्थीं मर्त्यीं[१] हे अमरहि सुखानें वितरती[२] !

---

१ मर्त्य लोकीं. २ येतात—उतरतात—अवतार घेतात.

तिच्या अल्पा स्वल्पा कृति, लघु तिचीं चाटुगदितें[1]
तिचीं प्रेमस्वप्नें मनिं, नयनिं, वाणींत उदितें[2];
तिच्या दीनासाठीं अविरत दयेच्या लघु कृति,
तिचे ते हेतू जे सहज हळु बाहेर पडती.

तिचें थोडें थोडें पडत हंसुं जें बाहिर पडे;
तयासंगें थोडें मिसळत मिळे जें मृदु रडें;
तिचें थोडें थोडें रुसुन बसणें, तें त्यजुनियां
पुन्हां रंगीं येणें परि धरुनियां पूर्ण विनया.

तिचें थोडें थोडें नकळत मला बोध करणें,
मला थोडें थोडें परि दृढ सुमार्गात धरणें;
तिचें थोडें थोडें अमृतकण सारें चरित तें !
अनन्या रत्नांची खनि मज वृथा ती न दिसते!

प्रसू बाल्यीं गेली त्यजुन अमराच्या वसतिला,
नको शंका, चिंता छळि मम तिथेंही सुमातेला !
तिच्या त्या चिन्तेचें हरण करणारी तिज परी
सखी माझी भेटे सदय गृहिणी एकच खरी.

नका ठेवूं नांवें मम वचन ऐसें परिसुनी,
पुरा बोलीजेलें गृहिणिसहि "**भोज्येषु जननी**[3] !"
समस्तां नात्यांची दिसत मज ती पूर्ति सुमति !
प्रतीती ही माझी परि तिजहुनी हीहि कमती !

अहो तत्वज्ञांनों ! किति जरि समीक्षेंत गढलां
तरी तो आहे का अनुभव घडे जो मधु मला ?

---

१ गोड भाषणें. २ उगवलेलीं, दिसून येणारीं. ३ "**कार्येषु मंत्री वचनेषु दासी। भोज्येषु माता** " इत्यादि श्लोक प्रसिद्ध आहे.

माझी भार्या.

संखी माझी द्वैतीं विमल मज अद्वैत पढवी!
न राहे धन्या ती पढवुन परी अर्थ पटवी!
पुरे झालें; भूती अनुपम, अनिर्वाच्य सतिची,
धजावें वर्णू ही पुरि मम परीक्षाच मतिची!
क्षमा कीजे आर्ये! तुज न रुचते त्वद्गुणनुति,
करूं कैसें? माझ्याकडुन दुसरे हें करविती!
अरे माझ्या मित्रा, चतुर सचिवा, हे गुरुवरा,
प्रिये शिष्ये, भार्ये, मम सकल रे पुण्यनिकरा!
पहा हे प्रेमाश्रू तव चरणयुग्मीं वितरती!
मनोवृत्ती माझी मधुसुमनवृष्टीच करिती!

गुच्छ सहावा.

प्रेमविषयक.

[१]

महारथी.

तुझ्यासम महारथी बघुन एकला निष्क्रिय,
अहर्निश मला गड्या, परमदु:ख हो विस्मय;
पुढें रथ विलोलसा, सुखद, दिव्य संसार हा !
पहा, न मुनिसारखा जगिं उगा बसोनी रहा.

बनेन तव सारथी तुज जपेन जीवापरी,
असो सरल मार्ग, वा गिरि असो, असो वा दरी;
जगज्जनकयोजना, तशि मदीय उद्योगिता
रथा सबल अश्विनी, करुं नको विलंबा अतां !

पहा 'इह' 'परत्र' हीं उभय रम्य चक्रें किती !
न केवळ विभूषणें, परि रथास देती गति;
सदा तुजपुढें उभा जुळुन मी करां सारथी,
त्यजून भय, हो पुढें ! धर बघूं सुवीरा धृति !

तुला मृदु विशेषणीं कवि सदैव संबोधिती,
ह्मणून दिसतें मला तवहि भीरु झाली मति;
पुरे ! त्यजुनी मोह हा समजुनी स्वरूपा निजा
स्वकार्यरत हो बघूं ! अनुग सारथी मी तुझा !

[२]

नर्तन.

[चाल—शारद दासकामदे०]

नर्तना,
हर्षवर्तना
करीना प्राणी,
नच दुजा अभागी त्यासम जगिं कोणी !
ही धरा
दिसे सुस्थिरा,
तरी ही नाचे,
रविभोंतीं चालू रंगण हें हीचें !
हा शशी,
पहा दिननिशी,
पृथ्विच्या भोंतीं
करि नृत्य, नाचवी तया हिची प्रीति !
हे खगोल वेडेपिसे—भासती !
हे सदा नाचती ! कसे हांसती !
क्षण विश्रान्तीची नसे—यां स्मृति.
बघ गडे,
या ढगांकडे,
नाचती सारे,
ही नाचे चपला, नाचतात वारे !
पशुपक्षि
नाचती लक्षिं,
अरण्यहि नाचे,
हे चलत्तृणांकुर पुलक जणूं याचे !

तरुलता
नर्तनीं रता,
नाचती पानें,
हे भ्रमर नाचती, नाचतात सुमनें !
या सरिता नर्तनपरा—पाहतों,
हा सागर लहरी[1] खरा—नाचतो,
हा प्रेमें नारीनरां—सांगतो,
मज नृत्य,
आवडे नित्य
असो मज भरती,
कीं खुशाल जावो रुसून ती परती !
बाहिरीं
तसें अन्तरीं
नाचतें सारें,
जा मनःसृष्टिला विचार परभारें !
नाचती,
मुदा अनुरति
तीच संसृति !
हे लोक जीमधें रंगुनियां जाती !
दे सोडुन वेडेपणा—ये पुढें !
कर माझ्या करपीडना !—ये ! गडे !
करूं, सन्तत चल नर्तना—यापुढें !
इहपरत्र
चालवूं सत्र
नृत्यगानाचें !
हें कार्य आपुलें प्रेमसुधा प्याल्यांचें !

---

1 लहरी स्वभावाचा किंवा लहरी म्हणजे लाटांनीं युक्त.

[३]

मानिनीचें वेडेपण.

[चाल—वीरा भ्रमरा०]

[आपण मनानें वरिलेल्या आणि ज्याच्याशीं आपला विवाह ठरला आहे, अशा पुरुषाला आपल्या मानी स्वभावाला अनुसरून क्षुल्लक कारणानें दूर करणाऱ्या एका तरुणीची विरहव्यथा व पश्चात्ताप हा या कवितेचा विषय आहे. –संपादक.]

प्रेमस्पर्शें पाणी पाणी हृदयाचें जाहलें,
वहाया नयनांतुनि लागलें;
याच जलानें तरू एक मीं आनंदें शिंपिला,
धरी तो मधुर मधुरतर फुलां!
तीं फुलें धरीं मी प्रेमभरें उरिंशिरीं,
तीं मला लाधलीं अपूर्व रत्नें खरीं,
मी जपलें त्यांना रात्रंदिन किति तरी,
विचित्र लीला अविवेकाची तरूस त्या खंडिलें
मीच या हस्तांनीं आपुलें!

फुलें वेंचिलीं, कोमुनि गेलीं पाहुन नयनीं असें,
लागलें पुरेंच मजला पिसें!
नवकुंड अग्निचें चेतविलें मीं पहा!
कीं दिलें फेंकुनी त्यांत पुष्पसंग्रहा!
ती राख फांसुनी अपुल्या देहा अहा!
रडत हिंडतें संगें घेउनि नशीब हें आपुलें!
मृत्युही पाहुन मजला पळे!

[४]

विरह.

गगन नटलें हें तारांहीं मनोरम हें जना,
असह परि हें देतें माझ्या मनाप्रति वेदना;
नच गवसते येथें तारा मला प्रिय ती जरी
असुनि नसुनी व्यर्था साऱ्या दुज्या मजला तरी !

मधुर कुसुमें हीं उद्यानीं स्मिता करिती किती,
कितिक हंसती बालावीती किती रसिकांप्रती !
परि सुमन तें माझें साधें दिसे न मला इथें !
अरसिकच मी येथें माझें न हो मन लागतें !

सतत नटली ही रत्नांहीं अनर्घ्य वसुंधरा,
प्रिय मम परी रत्नाला ही न दे स्मयनिर्भरा;
मज ह्मणतसे हें घे तें घे खरोखर ही पिशी,
हिजसि न कळे सौंदर्याची प्रसू ममता कशी !

सरस सरला सालंकारा नव्या गुणसुंदर
कृति मजपुढें मांडीती हे उदार कवीश्वर;
परि मज जिनें वेडा केला न ती मज दाविती,
अरसिक पुरा अन्यीं मीं हें कवीहि न जाणती !

बुध ह्मणति कीं या कालाच्या तटीं दुसऱ्या वसे
प्रिय तुजसि तें, जा तूं तेथें उपाय दुजा नसे;
मम मन परी गेलें आहे पुढें परतेल तें
कधि तिथुन हें सांगा आधीं मला बघुं जाणते !

[९]

शुद्ध प्रेम आणि वियोग.

उत्साहाचा कर धरुनियां शुद्ध अव्याज चित्तें
जेथें प्रीती अविरत अहा चालवी तांडवातें;
दीप्ती ज्यांची अनुपम मला अर्पि संजीवनाला,
नेत्रें कैशीं विसरुं तरि तीं ? केवढा घोर घाला !

मोठे मोठे विलसति जिथें हेतु संवेदनाहि,
कार्पण्याचा लवभर जिथ्या स्वप्निंहि स्पर्श नाहीं ;
आतां माझ्या नयनपथिं ती भूस्थलीं ये कशाची !
नाहीं नाहीं असह गुटिका याहुनीयां विषाची !

जेथें नांदे मति, अनुरती, धैर्य, निर्धारशक्ति,
जेथें भासे भरुन उरली उत्तमीं पूर्ण भक्ति !
ओढी जीवा मम सतत तें पाहुं कोठें कपाल ?
दैवा माझे किततरि तुवां मांडिले सांग हाल !

प्रेमावांणें दिसत न जिथें एकही दुर्विकार,
ज्यांचे बाळासम गमति ते गोड सारे विहार ;
स्पर्शे ज्यांच्या विलय पुरता होय दुर्वासनांचा ,
त्या ओष्ठांनां मुकुन बसलों ! संपली सर्व वाचा !

तें तूझें गे चलनवलन प्रेमगंगे शुभांगी !
पाहोनीयां मनिं सहज हो पूज्यबुद्धीच जागी ;
कोठें पाहूं ? जरि विमल मी तूंहि तैशी मनाची,
स्वप्नीं नाहीं अशिच घडुनी गोष्ट येईल साची !

टिळकांची कविता.

बेडे जाती जणुं दिनकरा झांकण्याला करांहीं !
सर्वांची या सुमति चळली यांत संदेह नाहीं !
या देहाचीं विविध शकलें पाडुनी जाळिलीं तीं
प्रेमाला या मम तारे नसे बाध ! कोठून भीति ?

[६]

ओझरतें दर्शन.

[**चाल**-अरसिक किति हा शेला०]

नायक:—

ओझरतें मुख मजला
तव दिसतां किति हो हर्ष मनाला !
वीज अमावास्येला
जणु आली क्षणभर द्योतविण्याला !
गाढ तमोहत गिरिला
जणुं उषाच आली भेटायाला !
चंद्र ढगांतुनि आला
मज दिसला ! हंसला ! पुनरपि लपला !
पर्णाआडुन मजला
हें फूल दिसे नच उपमा ज्याला !
हस्तीं निजवदनाला
जणुं झांकुनि करिशी तूंच स्मिताला !
स्फूर्ती कविची कविला
ही भेटे क्षणभर खेदनताला !
वंदूं दुर्मिळतेला
कीं निंदूं नकळे मज वेड्याला !

नायिका:—

ओझरतें मुख मजला
तें दिसतां किति हो हर्ष जहाला !

टिळकांची कविता.

मेघाआडुन माहिला
रवि दिसला, प्रियकर चिर विरहिणिला !
क्षणभर संग जहाला
हा मेघ-विजेचा ! नाहीं टिकला !
चंद्र ढगांतुनि आला
मज दिसला ! हंसला ! पुनरपि लपला !
पर्णीं झांकुनि गेला
हा पुष्पगुच्छ मम मजला दिसला !
किंवा कवयित्रीला
हा काव्यानंदच भेटुनि गेला !
वंदूं दुर्मिळतेला
कीं निंदूं नकळे मज वेडीला !

[७]

कुणी सांगा बघूं नांव.

[चाल—सुनो ऐ जानमन तुमको यहांसे कूच करना है !]

असें कांहीं वसे विश्वीं कुणी सांगा बघूं नांव !
जिथें नांदे अहा तें हो तिथें नांदे सदा देव !
रुजे भूमींत दुःखाच्या, पिई पाऊस अश्रूंचा,
किती वाढे रवी जेव्हां तपे तेजें वियोगाचा.
धरेपासूनियां स्वर्गीं सदा राहे जिची धांव,
अशी वल्ली जगीं नांदे ; कुणी सांगा बघूं नांव !
जिच्या स्पर्शें मृतालाही नवें चैतन्य लाधावें,
जिच्या स्पर्शें अहा मूकें नव्या गानांत रंगावें,
जिच्या स्पर्शें अहा अंधा दिसे सारें पुढें दिव्य,
अशी मात्रा जगीं आहे; कुणी सांगा तिचें नांव !
जगीं वेडा पिसा दावी, करी चित्तांत शाहाणा,
अहा, ' मी, तूं ' करी दूरीं नव्या देवोनियां ज्ञाना,
सदा स्वर्गीं रमे तो हो जया लागे हिचा ठाव,
अशी जादू जगीं आहे; कुणी सांगा बघूं नांव !

[८]

अगाध कांहींतरी !

[चाल— आम्रमञ्जरी तुला अर्पितें०]

अगाध कांहींतरी,
समज हें अजरामर सुन्दरी !
व्योमधरेचा चुम्बनविधि हा,
सरे न कल्पान्तरीं !
समज हा अजरामर सुन्दरी !
निसर्ग आणि उषा सुहास्या
निष्कामत्वें करी,
समज हें अजरामर सुन्दरी !
कोठें प्रस्तर ! कुठें कौमुदी !
अन्योन्यीं रति तरी,
समज ही अजरामर सुन्दरी !
रूप निराळें, नाम निराळें,
अभिन्न उभयें परी ;
समज हीं अजरामर सुन्दरी !
मीपण, तूंपण अपुलें ह्मणजे
प्रिये एकता खरी !
समज ही अजरामर सुन्दरी !

[९]

मला काय मिळालें आहे !

[**चाल**—शारदे दासकामदे०]

मज कळे
काय मज मिळे,
मला आंधळे
ह्मणुत ते कांहीं !
मज पर्वा त्याची लेशमात्र नाहीं !
शिम्पला
जनें निन्दिला
म्यांच उचलिला !
त्यांतलें मोतीं
मज धन्य करी हो धन्य धन्य धनवन्तीं !
नच घटी कशी काय ती—पाहिली,
मति तींतिल अमृताप्रती—मोहली !
मीं उचलुन ओष्टास ती—लाविली !
ही सुधा !
परम सौख्यदा
जरी सर्वदा
जाहली माझी
तरि अधिक काय हो विश्वाच्याही राज्यीं !
सामान्य
न हें लावण्य !
खरोखर वन्यं[1] !

---

१ जंगली.

तेच जे हंसती
मज वेडा किंवा प्रेममुग्ध जे ह्मणती;
ही प्रीतिनीतिशान्तिची—वाहिनी[1] !
ही दुजी क्षमेची शुची—मेदिनी[2] !
ही पवित्र मधु हेतुची—साधनी !
सौंदर्य
रसज्ञध्येय
याहुनी काय
कळेना मजला,
हा देह ! जीव हा या लाभाला विकला !

---

१ नदी. २ पृथ्वी; पृथ्वीचेंहि नांव क्षमा आहे, ह्मणून येथें नायिकेला दुजी मेदिनी ह्मटलें आहे.

[१०]

प्रेमसमाधि.

[**चाल**—अंकित पदांबुजाची दासी० या चालीवर कांहींसें.]

मजला झोंप सदाची आली–प्रियतमे !
झोंप सदाची आली ग !

एकच मूर्ती नयनीं भरली
व्यापुनि हृदया ठेली ग !

एक्या स्वप्नीं मति माझी ही
पूर्ण रंगुनी गेली ग !

विचार अवघे कार्यें अवघीं
समाप्त येथें झालीं ग !

काय जगाचें माझें नातें ?
वृत्ति जगाला मेली ग !

मला निजूं दे ! कुणी न उठवो
निर्दय मज कधिंकालीं ग !

[११]

वेडा.

[चाल—नरनारीसंगम०]

हा वेडा झाला, आज जगाला मेला,
कां छळित।? विसरा सकल बंधुनों! याला.
आकाश पेटलें! वायु तयाच्या ज्वाला!
आकाश फुले! मधुगंधवायु हा सुटला!
मज पुढें वाढिला सुखदु:खांचा काला!
मज सुखें जेउं द्या! कां करितां विघ्नाला?
हे अश्रु तोंडिं लावाया–घेउं द्या!
मम वेड मला हंसवाया–राहुं द्या!
नच कुणी मला उठवाया–येउं द्या!
स्वप्नांत रमावें हीच आवडे लीला,
कां छळितां? विसरा सकल बंधुनों, याला!

मम चिंतन, माझें श्वसन अन्न, मम पाणी,
मम बुद्धी, हेतू, विचार, माझी वाणी;
मम माझें यांच्या मागिल काढा सारें,
मग कळून येइल कोठें मी परभारें!
मी बसेन विपिनीं कोनीं–यापुढें,
मजपुढें विषामृत दोन्ही–यापुढें,
मज नका छळूं हो कोणी–यापुढें,
जो जगींच नाहीं त्रासवितां कां त्याला?
कां छळितां? विसरा सकल बंधुनों, याला!

[१२]

कुणास्तव कुणीतरी.

सरोष घन वर्षती, तरुलतांशिं वारा झुजे,
विराम नच ठाउका क्षणहि नाचतांना विजे;
भयानकचि[1] संचरे सकल सृष्टि हो घाबरी
कुणास्तव कुणीतरी सभय वाट पाहे घरीं !

रवप्रतिरवामुळें बधिर जीव सारे जरी,
निनाद करिते अहा ! श्रवण चाहुलीचा तरी;
उठे दचकुनी तडित् दुसरि नर्तनाला करी,
कुणास्तव कुणीतरी कितिक येरझारा करी !

खुशाल कर वृष्टिला, तुज न तो भिणारा घना !
पिशाचसम तूं खुशाल कर गे विजे नर्तना !
महीधर समीरणा ! धरुनि लोळवी भूवरी,
कुणास्तव कुणीतरी निघत जावयाला घरीं !

घनप्रसर माजला, नभिं न एक तारा दिसे,
परंतु हंसरा सदा सुखद चंद्र गेहीं वसे;
अहा द्रवविता कुणा सहज चंद्रकान्ताप्रती
कुणास बघुनी कुणीतरि हंसेल हर्षें किती !

अहा चरणधावना कलशपूर्ण उष्णोदकें
रुचिप्रद वरान्न जें करिल हो सुधेला फिकें !
फुलांहुनि मऊ असें शयन रम्य मंचावरी,
कुणास्तव कुणीतरी घरिं अशीं तयारी करी.

---

१ भयानक रस.

रसाळ वचनावली विविध तोंडिं लावावया
मिळेल, उपमा उरे मग न भोजनाला तया;
पडेल मग विस्मृती सकलहि श्रमांची क्षणीं,
कुणाप्रति कुणींतरी निरखितां प्रसन्नेक्षणीं !

तया प्रणयनिर्झरा प्रणयनिर्झरीला तिला
सदा सुखद भोंवरा विहरण्यास ऐशा मुला
बळेंच उठवी कुणी ! उभयतांस आलिंगुनी
कुणीतरि धरील तैं विषय अन्य कैंचा मनीं !

तमास अपसारुनी उन पडेल त्या मंदिरीं,
तशांत पडतील हो मधुनि पावसाच्या सरी !
कुणीतरि धरोनियां कर करीं कुणाचा तरी,
स्तवील परमेश्वरा जलद, सूर्य ज्याच्या करीं !*

* या कवितेला एका इंग्रजी कवितेचा आधार आहे.—संपादक.

[१३]

आवड आणि प्रेम.

[**चाल**—कवीचीं वाणी । कविपुरती केवळ वाणी०]

फूल आवडलें—मज, जाऊन तें मीं खुडिलें.
खुडिलें, धारिलें नेत्रांपुढतीं,
हुंगुन हुंगुन केली माती,
फेंकुन दिधली ती मग परती,
एक पळ गेलें,—मम सारें स्मरण बुजालें !
दुसरें दिवशीं दुसरें आलें,
मम कर्णाला भूषण झालें,
तेथुन केव्हां नकळे गळलें,
कुणीं तुडवीलें,—कीं उष्णीं करपुन गेलें !
तिसरें, चवथें, शंभर झालीं,
जोंवर माझी लतिका फुलली,
तोंवर अपुली हौस पुरविली,
प्रेमच असलें—मम पुष्पांवरचें वहिलें !
गेलीं, गळलीं, म्लान जहालीं,
तीं तीं सुमनें वेंचुन नेलीं,
ह्मणे मला "हीं आजच फुललीं !"
पिसें हें असलें—मज रसिका उलटें हंसलें !
रसज्ञतेचें याचें तेढें,
तरी वदे हें मजला वेडें
"इथेंच जग हें चुकतें थोडें,
आवडी[1]वेहिलें—हें प्रेम न याला कळलें."

---

१ आवडाहून निराळें.

गुच्छ सातवा.

फुलें आणि मुलें.

[१]

रानांत एकटेंच पडलेलें फूल.

[चाल—नृपममता रामावरती०]

वन सर्व सुगंधित झालें,
मन माझें मोहुन गेलें—किति तरी !
मीं सारें वन हुडकीलें,
फुल कोठें नकळे फुललें—मज तरी.
स्वर्गांत
दिव्य वृक्षास
बहर ये खास,
असें कल्पीलें—असें कल्पीलें;
मन माझें मोहुन गेलें किति तरी !
परि फिरतां फिरतां दिसलें
फुल दगडाआड लपालें—लहानसें;
दिसण्यांत
फार तें साधें,
परी आमोदें[1]
जगामधिं पहिलें—जगामधिं पहिलें;
मन माझें मोहुन गेलें-किति तरी !

---

१ सुगंधानें.

फुलें आणि मुलें.

मी प्रेमें वदलों त्याशीं,
" कां येथें दडुनी बसशी—प्रिय फुला !
तूं गडे
फुलांची राणी,
तुला गे कोणीं
रानिं धाडिलें—रानिं लावीलें ? "
मन माझें मोहुन गेलें—किति तरी !
तें लाजत लाजत सुमन
मज ह्मणे थोडकें हंसुन
" निवडिलें
प्रभूनें स्थान
रम्य उद्यान
तेंच मज झालें—तेंच मज झालें.
मन माझें मोहुन गेलें—किति तरी ! "

[२]

गुलाब.

गुलाबांनों ! न्यायास तुह्मां आलों,
असें ह्मणुनी मी हंमत पुढें झालों;
हंसुनि माना त्यांनींहि डोलवील्या,
वृत्ति माझ्या सप्रेम हालवील्या.

जगीं अवघ्या अनुपम्य, रम्य कान्ति,
सरस, कोमल, आनन्दमयी वृत्ति;
सुखद सौरभ, यांपुढें क्षुद्र कांटे,
कुणा त्यांचें रसिकास काय वाटे?

किती पर्णांसह गुच्छ घेउनी मी
परत आलों आपुल्या सुखें धामीं;
पुष्पपात्रीं ते सर्व ठेवियेले,
सदन आणी उद्यान एक केलें!

जसा माझा आवास तसा मीहि
धन्य झालों त्या रम्य गुलाबांहीं!
सर्व सोडोनी त्यांजकडे पाहीं,
वेळ किति गेला स्मरण मला नाहीं!

असो; केला मीं प्रश्न गुलाबांला,
" जन्मदेशा मुकाविलें मीं तुह्मांला;
सर्व तुमचे सम्बन्धि दूर केले,
स्थलीं परक्या आणून बैसवीलें.

तुह्मी रमतां तरि मला रंजवीतां,
स्थला परक्याही नवश्रीस देतां;

शील तुमचें हें धन्य, गुलाबांनों !
कोण वानिल तो कवी यास वानो !"

प्रश्न ऐकुन त्यांतलें पुष्प एक
पूर्ण फुललेलें, कान्तिनें सुरेख,
पुढें होउन थोडकें ह्मणे " देव
ह्मणे, कोठेंही सुखद व्हा सदैव !"

शब्द इतुके बोलुनी स्तब्ध झालें,
पुन्हां पहिल्यासम हंसत उभें ठेलें;
जणूं प्रश्नोत्तर जाहलेंच नाहीं !
पुढें माझ्या निश्चिन्त असें राही.

मीहि सोडुन गृह दूर अन्यदेशीं
स्वयें होतों तैं अन्यगेहवासी;
मीहि वदलों "सांगतो मला देव
जगीं कोठेंही सुखद व्हा सदैव !"

पुन्हां वदलों मी तया गुलाबाशीं,
"सख्या ! आपण सारेच रे विदेशी;
गेह अपुलें राहिलें दूर, येथें
देउं सर्वां, सर्वत्र, चल, सुखातें !"

[३]

लेंकरांची जिज्ञासा.

ईषत्प्रफुल्लसुमना करिं बाळगावें,
किंवा मृदुस्मित मुलाप्रति खेळवावें;
कीं तन्मनःकुसुम रम्य करीं धरावें,
उत्फुल्ल शिक्षणसुधाकिरणीं करावें.

रेणूहुनीहि अति सूक्ष्म बियांत राही,
विस्तीर्ण पिप्पल जयासम वृक्ष नाहीं;
या अल्प मुग्ध शिशुच्या लघुचेतसांत
नांदे तसाच गुणवृक्ष जया न अंत!

हा बाळ पाहुन अनेकविधां पदार्थां
नाचे हंसे पुसतसे वडिलांस अर्थां;
जिज्ञासु हा सकल विश्व शिकावयाला,
तो धन्य! तो सुकृति! जो शिकवील याला.

ही अल्पशी निरखुनी हंसतो शलाका,
छायेस पाहुन धरी मनिं फार धाका;
हा पांखरांसह करी मधु भाषणाला,
तो धन्य! तो सुकृति! जो शिकवील याला.

गर्जे नभांत घन ऐकुन बाळ नाचे,
“हें काय हो?” पुसुनियां वडिलां सुवाचे;
“सासू तुझी दळप हें दळिते मुला रे!”
अव्याज तें मन गणीत खरेंच सारें!

“हें काय?” देव वडिलें ह्मणतात बाऊ,
तें चित्त निर्मळ धरीत तसाच भावू;

फुलें आणि मुलें.

चाढो सुबुद्धिलतिका, अथवा बिचारी
हो जीर्ण अंगिंच ! तरी न कुणी विचारी.

हें फूल पाहत असे उमलावयाला,
हें चंद्रबिंब चढतें उदयाचलाला;
बाहेर अंकुर निघों बघतो द्रुमाचा
होतो विकास शिशुच्या मृदुमानसाचा.

जो होउनी अनिल हें फुलवील फूल,
सारील दूर शशिचें घनमेघजाल;
कीं अंकुरास जल जो पुरवील माळी,
तो धन्य यत्करगता शिशुबुद्धि झाली.

सारें नवीन शिशुला बहु दर्शनीय,
त्या कौतुकास दुसरी सारि लोकिं काय ?
"हें काय हो ?" सतत हीच करीत पृच्छा,
तो धन्य जो करिल पूर्ण तदीय इच्छा.

जरि असेल रसज्ञपणा पुरा,
जरि परोपकृतीच मनोहरा;
जरि असे चतुरत्व, तरी मुला
शिकविण्यासम छंद नसे भला !

[४]

दोन फुलें.

घेऊन आली नव फूल हातीं,
सप्रेम झाली मज तेंच देती;
सुगंध त्याचा सदनांत कोंदे
मीहि हंसें, तीहि हंसे प्रमोदें,

थोड्याच वेळांत विशीर्ण झालें,
कामांतुनी तें नव फूल गेलें;
परंतु माझ्या पुढचेंच फूल
मीं घेतलें अंकिं सुहास्य लोल !

कोमेजलें हें न परंतु धालें
अंकींच निद्रा सुखमग्न झालें;
मीं चुंबिलें त्या, कुरवाळिलें त्या,
सहर्ष वंदून जगन्नियंत्या !

[९]

चुंबनासारखें औषध नाहीं !

"चल चल चल ताई, चालशी पाहुं कैशी !"
परिसुन मम वाणी विस्मरोनी भयाशीं,
उठुन झडकरीं जों पावलें टाकिताहे,
उपडि मुल पडे तों, आयु ऐसें असे हें !

व्रतच जागें नराचें चालतांना हंसावें,
पतित परि बघोनी आपणाला रडावें;
अबलच मुलगी ती लागली तैं रडाया,
हृदय मम विदारूं लागली तेंवि माया.

दचकलों, उठलों, सरलों पुढें,
उचलुनी तिजला वदलों " गडे !
रडुं नको, चल चुंबुन टाकितों,
सकल गे दुखणें तव वारितों. "

प्रथमत: निढळाप्रति चुंबिलें,
सकल दु:ख तिचें गत जाहलें;
फुल जणूं फुललें मुख हांसलें,
धरुन तेंहि सुखें मग चुंबिलें !

होते कपोल भिजले नव अश्रुपातें,
तीच्या स्मितेंहि दिधली नवभा मुखातें !
पाऊस ऊन्ह भिडतांक्षणीं एक ठायीं
सृष्टी तशीच दिसली मज माझि ताई !

माझ्याहि वत्सलपणाप्रति पूर आला,
माझा तसाच उन्हपाउस शीघ्र झाला;

टिळकांची कविता.

कल्पून मीहि रडतों मज दुःख कांहीं
व्यापी मला मुलगि ती मधु चुंबनांहीं !
त्या वेदनाच नुसत्या विसरे न बाला
" मी एकवार पडलें " विसरेहि याला !
या चुंबनासम दुजें जगतांत कांहीं
नाहींच औषध खरोखर एक नाहीं !

तत्वज्ञानविशारदास विनती माझी करां जोडुनी !
सांगा नित्य नवीन अर्थ मजला ऐकेन शास्त्रांतुनी ?
माझा ईश्वर बाप नित्य मजला वाटो मला चुंबितो
विश्वासास हरावयास मम या भेटो न कोणीच तो !

[६]

मुलीच्या वाढदिवसाला अनुलक्षून बापाचे उद्गार.

[चाल—नृपममता रामावरती०]

तो दिवस सुखाचा पहिला
मजपुढें उभा राहीला, कन्यके !
नव तारा ये उदयाला,
मजपुढें नवाङ्कुर आला, कन्यके !
सुस्वप्न खरा मम झाला,
तव लाभ मला जाहाला ! कन्यके !
तो दिवस आज अनुभवीं,
धन्य मी भवीं !
खरा वैभवी !
कृपाघन द्रवला, दयाघन वळला !
वर्षाव मजवरीं झाला ! कन्यके !

तूं वत्सलतेचा अर्थ,
तुज देतों अपुलें चित्त ! कन्यके !
हें मात्र जन्मदिवसाचें
साजेल उपायन साचें, तुज गडे !
घे हेंच चिरञ्जीविनी,
मनोहारिणी,
मुली, निशिदिनीं
देव गे तुजला, देव हो तुजला
पुरविता कृपादानांला, लाडके !

[७]

माझी ताई.

[चाल—जन हे दोष जयां ह्मणती०]

ताइ, तूं फूल गडे माझें, ताइ तूं नक्षत्रचि माझें !
ताइ, तूं रत्न गडे माझें !
ताइ, तूं पांखरुं गे माझें !
या सर्वांहुन गोड गोड गे शील रूप तूझें
यांची उपमा नच साजे !

फुल हें हंसतें, तूं हंसशी,
परी तव अर्थ किती हास्यीं !
काय फुलाच्या मला पाकळ्या दावितील मौजे
जसे हे ओठ गडे तूझे ?

तूं तर तेजस्वी करिशी
येइल जवळ तुझ्या त्याशीं;
नक्षत्रांचा गण चमके गे हा उसन्या तेजें,
निराळें वैभव तव तें जें !

रत्नें चम चम चम करिती
परी तीं कठिण किती असती;
सांठविलेलें तेज किती तें वाढत नाहीं जें
वाढतें तेज गडे तूझें !

गाई पांखरुं गानाला
एकविध अर्थ नसे त्याला;
गान तुझें परिसुनी स्वर्गींचे दूत गानपटु जे
नाचती सुखें, ताइ माझे !

[८]

विरह फुलांचा नाहिं बरा !

[चाल—फटक्याची.]

[कवी एका सन्मान्य गृहस्थाच्या घरीं बरेच दिवस आतिथ्यसुखाचा अनुभव घेत राहिला होता. येथून गेल्यावर त्यानें पत्राच्या ऐवजीं पुढें दिलेलें पद्य या गृहस्थाला सादर केलें.]

छायेखालीं तुझ्या पावलों जरी विसावा वृक्षवरा,
तरी फुलांचा लोभ खरा !
भक्षुनि तुझिया तुष्ट जहालों पुष्ट फलांनां अति रुचिरां,
विरह तुझा मज दुःखद, परि हा विरह फुलांचा नाहिं बरा !
मधुर फुलांनीं गंधित वारा या पुढतीं मज नाहिं खरा
हास्यवदन हीं फुलें मनाला चैन न पडुं देतील जरा;
पाहुन तारे आकाशीं,
गातांना द्विजरायांसीं
हंसतां किंवा चंद्रासीं
पदोपदीं हीं फुलेंच दिसतिल पुढें मला विरहार्त नरा
हींच आणितिल परत घरा !

गुच्छ आठवा.

बापाचे अश्रु.

हा अश्रूंचा पूर लोटला! आला, धांवत आला!
सावध, सावध व्हा! रसिकांनों, सांभाळा अपणांला!
हीं प्रीतीचीं फुलें सांडती, अगणित, किति वेंचाल?
जाल कुठें हें टाळुन येउन पडलें मायाजाल?
हें बापाचें हृदय विवेकस्तंभा भेदुन आलें,
तुमच्यापुढतीं हें करुणाचें भाजन रिक्त जहालें!
झालें संगत कविहृदयाशीं, आतां पुसणें नलगे!
जगीं प्रवाहापुढें अशा या विरक्त योगी न तगे!
सृष्टिसुंदरी कामरूपिणी कविची सखी सदाची,
सखी तशी ती विदित जगाला रसज्ञ चित्रकराची.
सख्य जिथें निष्काम, तिथें नच कधीं मत्सरा थारा,
चंद्रदर्शनें प्रस्तर हर्षे, कुमुदांचाहि पसारा!
कोण असें जें चित्रकराला पाहुनि हांसत नाहीं?
डोलत नाहीं? 'ये ये सखया!' ऐसें बोलत नाहीं?
जड जगताला दिसती ते ते पदार्थ चित्रकराचे
मित्र बोलके प्रेमळ भारी जैसे कविरायाचे.
चित्रकराची जशी ईषिका[1] तशी वार्णिका[2] कविची,
अंध, अरसिकांवांचुन भिन्न न कार्ये कवणा यांचीं.
चित्रकार नव मित्र कवीचा जगतीं आला, गेला;
कवी एकला पडला, विरहें अतितर आकुल झाला.

---

१ ब्रश, कुंचली. २ लखणी.

वाघाचे अश्रु.

शब्दावांचुन जसा अर्थ हो पडे जागच्या जागीं,
तसा कवीही मित्राविण हो मूक, विपन्न, अभागी.

ढाळी अश्रू खळ खळ खळ खळ, त्यासह अवघी सृष्टी
निज अश्रूंचा अंजलि सोडी मित्रवियोगें कष्टी.

त्या दोघांच्या त्या अश्रूंचे प्रवाह एक जहाले,
परंतु एका क्षणांत जाउन सिंधूमाजि निमाले !
व्यक्तित्वाला मुकले अवघे सिंधुरूप ते झाले !
चित्रकराच्या जनकविलापीं विलाप त्यांचे मुरले !

जसें सिंधुचें तसेंच त्याही जनकाचें सच्छील,
परंतु झाला दुःखाचा हा कळस कसा सोशील ?
अमूल्य मोत्यें, भिकार शिंपा, शंख, असो कांहींही
संग्रह त्याचा करी सर्वदा, त्रास सिंधुला नाहीं !
जलचर नानापरिचे करिती हृदयीं, पृष्ठिं विहार,
उदारधी हा सागर केवळ शमाप्रती आधार !

एकाएकीं परंतु आला धांवत झंझावत !
निजमित्राचें साह्य कराया सज्ज मेघ गगनांत !

तशांत सुटली वीज वरोनी सागरहृदयीं शिरली !
सागर नाचे थय थय ! त्याची पहिली वृत्ति नुरली.

आतां याच्या लाटा वाटे गिळितिल विश्वच सारें !
शमकोपाचा क्षणामधें हा विनियम होय कसारे !

ज्ञाना ! ज्ञाना ! अरे विवेका ! किती दावितां प्रौढी ?
न चले तुमचें कांहीं जेव्हां स्वभाव मनुजा ओढी !

उपनिषदांची धेनू दोही गोपाळांचा राजा,
पिई दुग्ध तें पार्थ, ह्मणे, कीं मोहा आतां जा जा !

निजपुत्राचें पतन परी त्या रडवी हरिशिष्याला,
आत्मबोध तो सर्व निमाला! क्षोभ मनाचा झाला.
वसिष्ठ योगी, शिष्य तयाचा रामचंद्र विख्यात,
सीताविरहें वृक्षलतांनां आलिंगी रानांत!

ज्ञानस्तंभा भेदुन आला स्वभाव आप्तवियोगीं,
करुणरसाची नदी वहावी कुणींहि बुडण्याजोगी.
थोर थोर वीरांस आपुले करून घेउन लोकीं
निवृत्ती ही प्रवृत्तीशीं झुंजे नित्य विलोकीं!

किती काळ हें युद्ध चाललें! पराभूत किति झाली
तरि निवृत्ती अजून झुंजे, नाहीं लवही धाली!
सांगे हा इतिहास कवीला थोर असो वेदान्त,
तरी तयाला कधीं न करवे प्रेमोद्भवखेदान्त[1]!

कां खेदाचा अन्त करावा? खेदकर्दमीं बीज
प्रीतिलतेचें रुजे, नवें मी हें न सांगतों आज.
फुलें तिचीं तीं रम्य आसवें कां हो नष्ट करावीं?
ज्ञान कसें तें ज्यानें असली अरसिक वृत्ति वरावी!

विलाप व्हावा! अश्रू व्हावे! संसृति अवघी व्हावी!
अंधाराची व्याप्ती व्हावी! ज्योत्स्ना सुंदर व्हावी!
यापरि गर्जे स्वभाव, त्याचा प्रतिध्वनी होताहे
ज्ञानपर्वतीं, असा जगाचा सदैव अनुभव राहे!

झाला विव्हल शोकें प्रेमल जनिता चित्रकराचा,
ह्मणे 'वामना!' पुढें जहाली स्तब्ध तयाची वाचा!
विचार झाले स्तब्ध, तयांच्यामागें ते उच्चार,
स्तब्ध जहाले त्या दीनाचे अशेष हो आचार.

---

१ प्रेमापासून ज्याचा उद्भव आहे अशा खेदाचा शेवट.

बापाचें अश्रु

हृदयीं मूर्ती निजपुत्राची, मागें, पुढतीं, भोंतीं !
जिकडे तिकडे तीच ! जहाली तन्मय त्याची वृत्ती !

शून्यदृष्टिनें पाही, राही मिटून डोळे शांत,
दीर्घोच्छ्वासा सोडी, नाहीं परी अश्रुंचा पात !

कांहीं क्षण चैतन्यरहित तो पुतळा होउन बसला,
पुतळा तो करुणाचा केवळ कविनयनांला दिसला.

तेविस वर्षें झालिं मुलाला, काल दीर्घ हा भासे,
परि त्या जनका तेविस महिने दिसती गेले जैसे.

बाल्यापासुन जें जें घडलें तें तें पुढतीं आलें,
निजपुत्राचें चरित चित्रवत् पुढें तयाच्या ठेलें.

चरितपटीं त्या घटिका त्याच्या जन्माची लिहिलेली,
पहिलें रोदन, हंसणें पहिलें, वाचा लिहिली पहिली !

कसें वामनें प्रथम आपल्या मुखाकडे पाहीलें,
तयास आपण चुंबनरूप प्रेम कसें वाहीलें !

कसा रांगला, कसा राहिला उभा प्रथम तो भीत,
प्रथम पाउलें टाकायाची कशी तयाची रीत.

दुडदुड धांवे, पावे पतना, फिरूनि धांवे उठुनी,
हंसे खदखदां एकवर्णमय शब्द कांहितरि वदुनी.

चित्रपटीं त्या सर्व रेखिल्या बाळपणींच्या लीला,
विरहें आतां रंग चढविले नवीन, रम्य तयांला !

जें जें पाहे त्याचा त्याचा पुनरनुभव त्या घडला,
आला बाहिर हंबरडा जो कंठि तयाच्या दडला.

रम्य रोपडें वाढत वाढत कैसें गेलें पाहे,
त्या जनकाच्या नयनांतोनी पूर अश्रुंचा वाहे.

हा अंकुर! हीं रम्य नव दलें! या शाखा! ही उंची!
फुलें! पुढें ही इच्छा त्याची रम्य फळें बघण्याची.

तोंच कडाडे वीज वरोनि! घात तरुणवृक्षाचा
झाला! न कळे कसा न झाला पितयाच्या वक्षाचा!

गृहोपवनिंच्या इतर तरुलता यद्रक्षणीं तो दक्ष
लक्ष तयाचें वेधुनि घेती, सांवारिती तें वक्ष!

माय रडे, हम्बरडे फोडी, ऐकुन ते तिजसाठीं
क्षणैक अपुले अश्रु आंवरी, सांगे विवेकगोष्टी.

रडती बघुनी दुजीं लेंकरें जवळ तयांनां घेई,
पुशी आसवें, कुरवाळी, त्यां धैर्य द्यावया पाही!

'रडूं नका रे!' ह्मणतां ह्मणतां मधेंच त्या जनकाला
रडूं कोसळे! काय ह्मणावें न कळे या वेडाला!

हें आईचें, हें बापाचें, हृदय बंधुभगिनींचें,
समानसंवेदिता करी या निरसन भिन्नपणाचें.

हीच तया जनकाच्या हृदया फुटतां फुटतां जोडी!
हीच भयंकर, विषमय कंटक नैराश्याचा मोडी.

कुणा वर्णवे परंपरा जी अशिवाची जगतांत?
फुलें तरूचीं गळती; मरती! तरु राहे जीवंत!

प्रभंजनानें तरूहि उमळे, माळी रडे बघोनी;
कधीं कधीं परि तोच जाय हो उद्याना टाकोनी!

वृद्ध रहाती, तरणे जाती! स्वैरगती हा काल,
तयास नाहीं भेद ठाउका वृद्ध तरुण वा बाल!

क्षेत्रामध्यें शिरे घेउनी तीक्ष्ण शस्त्र, तो कापी
पुढे येइ तें, विचार त्याच्या न शिवे मना कदापि!

पिकलीं कणसें, नवी कोंवळीं समान दोन्ही त्याला !
निंदा वंदा पर्वा त्याची नसे कधीं वेड्याला !

रडवी याचें वेड परी हें बुडवी दुस्तर शोकीं
नरनारींनां जिणें नकोसें करून सोडी लोकीं !

काळ न वेडा; परंतु आह्मी वेडे यांत न शंका !
बधिरां आह्मां ऐकुं न येई नश्वर जग हा डंका.

किंवा यांतहि नवल कशाचें ? मायेच्या डंक्यांहीं
दुसरे डंके लुप्त जहाले ! उपाय अमुचा नाहीं !

शुभाशुभाचा संकर ह्मणजे अमुचा हा संसार !
सुखदुःखाचें परिवर्तन हें जिणें असे साचार !

कधीं हंसावें ! कधीं रडावें ! हेंच कार्य जीवाचें !
जय जय ! केव्हां हा ! हा ! केव्हां हीच घोषणा वाचे.

असो. आठवुन निजतनयाचें चरित अल्प, परि दिव्य
जनक ह्मणे तो जगीं मृत्युह्न दुःसह मज वास्तव्य !

पुत्रनामें तूं प्रिया वामना ! आत्मा माझा होशी,
तुझ्याविना या शून्य तनूची यात्रा कंठूं कैशी ?
गेला आत्मा त्यजून आतां श्वासोच्छ्वासापुरता
मत्प्राणांनों ! काय करीतां मम देहाचा भाता ?

सोडा, सोडा, सोडा आग्रह आतां मत्प्राणांहो !
त्यजा मला, जा ! यांतच तुमचा, या देहाचा लाहो.

काळा ! कोठें तोंड लपविशी नेऊन मम बाळाला ?
फुटले का तव कान ? किती रे हांका मारूं तुजला !

'आत्मा वै पुत्रनामाऽसि'. २ लाभ.

नको नको जीं ह्मणती त्यांवर कशी घालिशी धाड ?
ये ये ह्मणतां मागें सरशी, खरा क्रूर तूं द्वाड !
तरुण आमुचे कल्पतरूचे अंकुर खुडुनी न्यावे,
आधीं ही हतभाग्य आर्यभू, त्यांत हिला रडवावें.
वृद्ध पंगु मी, परंतु आहें पुरुष, असूं दे माझें;
दुःखद व्हावें परी स्त्रियांना—शील तुझें तुज साजे !
जगांत अवघ्या भरतभूमिला देवानें नटवीलें,
सकल कवींनां, चित्रकरांनां काम्य रूप हिज दिधलें !
जन्मभूमिचें रूप रम्य हें आनंदें सजवीता,
वामन माझा कीर्ती हीची नेता साच दिगंता !
देता कविंनां स्फूर्ती, तेही गाते हिच्या यशाला,
त्या गानानें उगी राहती नववीरांची माला !
तुवां परी हें केलें हीचें स्वप्नांतिल रे राज्य,
तुवां ओतिलें हें दुःखाच्या ज्वलदग्नीवर आज्य[1] !
ह्मणशिल, काळा ! 'तव आज्ञेला मोडुन कां मग आला ?'
तरी तुझें हें वचन अन्यथा ! तुला सांगतों काला !
पितृभक्त तो पुत्र, तयाची निंदा करुनी ऐशी
उगाच काळा ! महापाप तूं माथीं अपुल्या घेशी.
पुत्र न केवळ, शिष्यहि, मित्रहि, बाळक माझा होता;
तुला न ठाउक, परी गुरू मम होउन मज शिकवीता !
परी मदाज्ञाभंग तयाला स्वप्नीं ठाउक नव्हता,
काळा तूं तर सर्व जाणशी ! सांग खरें तरि आतां !
तुझाच काळा असे सर्व हा दुष्टपणाचा खेळ !
नेला उचलुन हिरा, साधिली तुवांच चोरा वेळ !

---

१ तूप

माझा आत्मा मम पत्नीचा प्राणच एक तुवां हा
हरिला काळा! पहा पहारे! तिची अवस्था पाहा!

बाहेरुन नच, परि हृदयांतुन कांहींतरि हारवलें!
असेंच वाटे त्या जननीला, नको जिणें तिज झालें!

अजिंक्य तूं रे वीर खरोखर! ह्मणून अबलांवरती
शस्त्र धरीशी, अधमा! शोभो तुलाच तव ही नीती!

भाऊ ह्मणजे मूर्त विसावा, पाठिंबा बहिणींचा,
तुवां उचलिला काय ह्मणावें तुजला अदया! नीचा!

वडिल धाकुटा भेद विसरले बंधुप्रेमभरांत,
भाऊ भाऊ परंतु सलले दुष्टा तव नयनांत!

ह्मणून माझा वामन ऐसा अकस्मात तूं नेला,
बरें न बघवे तुला कुणाचें! दुष्टपणा तव लीला!

शोकक्षोभीं सजीव किंवा पदार्थ हा निर्जीव
भेद न राहे; मानव ह्मणतो कुणी तरी करु कींव.
वृक्षलतांनां, नदीपर्वतां, पशुद्विजांनां पृच्छा
करीत फिरला राघव, पुरविल ह्मणे कुणीतरि इच्छा.
अमूर्त काळासवें विवादा करी जनक तो खिन्न,
अनुपस्थित वा उपस्थित तया न दिसे नयनीं भिन्न!
पुन्हां बघे तो गतपुत्राला अपुल्या दृष्टीपुढतीं
ह्मणे "बाळका! कोठें जाशी रुसून माझ्यावरतीं?
अर्धोन्मीलित कलिका, सौरभ हृदयीं जीच्या लपलें,
बुद्धि तुझी तिजसमान तेंव्हांपासुन सख्यच अपुलें.
कोठें जाशी? कशास जाशी? सांग एकदां येई!
कधीं न ठाउक तुला दुराग्रह, आज वृत्ति तव कां ही?

किंवा स्वर्गीं दिव्यपणा जो त्याचें चित्र सुरम्य
लिहून घेउन येशिल परतुन ? होय हेंच तव काम्य !
बाळा प्राणप्रिया वामना ! बाळपणींच तुला मीं
ओळखिलें कीं चित्रकार तूं विश्वनिदर्शनकामी.
जें जें येई पुढें तुझ्या तें सांठवुनी मनिं घेशी,
मला कळे कीं मनामधें तूं रंग नवे त्या देशी.
गगनीं बघुनी नक्षत्रें तव वदनांतिल नक्षत्रें
हास्यमिषानें चमचम करितीं, सौंदर्याचीं पात्रें !
आकाशाचे रंग पाहुनी दंग कितीदां होशी,
स्मृतिमंजूषीं जणूं ओतुनि सारे तूं ते घेशी !
मला आठवे आपण दोघे नौकेमध्यें होतों,
सागरदर्शन तुला वाटलें अपूर्व हो लाहो तो !
लहरींमागुन लहरी निधिच्या पाहुन चित्रकरा रे !
तुझ्याहि हृदयीं उठती लहरी, तन्मय तव मन सारें !
मुखें न वदवे शब्द एक तुज, परि तव नयनें वदती
अवघे जे जे विचार तुझिया चित्तीं येती जाती.
'कधीं एकदां तुझें सागरा रंगवीन मी चित्र !'
शब्द तुझे हे अजुन ऐकतों; दैव परंतु विचित्र !
अक्षयतेच्या पैलतटीं तूं आतां जाउन बसशी,
कालसमुद्रा जणूं तेथुनी रेखुन बाळा घेशी !
चित्र तुझें हें पहावयाला लौकर मी येईन !
तुला बाळका आलिंगोनी प्रेमाश्रु वाहीन !

"कोठवरी मम वास जगीं या न कळे याच्यापुढतीं,
निवास येथिल विवासे[1] ! केवळ छळणुक माझी पुरती !

1 हद्दपारी.

बापाचे अश्रु.

अन्तःसृष्टी, बाह्यसृष्टि ही विषण्ण तुजविण झाली,
सांत्वन होंचें माझें कर्ता न दिसे कोठें वाली.

तुझा मित्र कवि पुराच झाला दिसतो क्षीणोपाय,
रडे मजसवें दीन बिचारा करील दुसरें काय ?

उगाच आतां कोठें हिंडूं वनीं, पर्वतीं सांग ?
शून्य दिसे जग, शोभा याची हरपे, न तिचा थांग.

झालों मी आंधळा तुझ्याविण, मेली मजला सृष्टी !
दृश्य-असोनी नसल्यासम त्या ज्यास मोकली दृष्टी !

"गगन फाटलें ! दुःख दाटलें ! सौख्य आटलें सारें !
पाप सांठलें ! जगीं सूटलें दुर्दैन्याचें वारें !

काय करूं रे ? सांग मला तूं ! उपाय माझे हरले !
अश्रुस्नानें देह शांतवूं तरि सारे ते सरले !

'**तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु**[1]' असें किति वेळां मी वदलों,
परंतु नाहीं क्षणार्ध बाळा तुजला मी विस्मरलों !

अस्तंगत चंद्रमा, त्यामधें तारा लुप्त घनांहीं
काढ चित्र हें, मनःसृष्टि मम या चित्रासम पाहीं !

विलाप माझे ऐकुन आत्मा खिन्न तुझा होईल,
ह्मणून आतां पुरे करीतों, तुझें कोंवळें शील.

खिन्न मला पाहून खिन्न तूं होशी सत्पुत्रारे !
किती आठवूं प्रेमाचे तव अनुभव मज जे सारे ?

जसा चंद्रमा तसें चांदणें, जसा मी तसा तूंहि !
पितापुत्र हा भिन्नपणा, परि वृत्तिभिन्नता नाहीं !

---

१ जें जें घडेल तें ब्रम्हार्पण असो.

तो तूं आतां आर्तशब्द हे ऐकुन माझे शांत,
नको कल्पना करावया ही होय जरी कल्पान्त !
खरें; परी मी जरी राहिलों मुका, तरी तूं बाळा !
काय जाणशी न या माझिया दुःखें दग्ध मनाला ? "

मना माझिया संस्मर त्याला ! जिह्वे, करीं विलाप !
हे नेत्रांनों, गाळा अश्रू ! होवो तनुला ताप !
ये बाळाच्या जननी ! याहो भावंडांनों सारे !
प्रेमाश्रूंचे अंजलि सोडूं सर्व सुखाचे थारे !
ये ये सृष्टी ! याहो कविंनों ! तुह्मांस कां वगळावें ?
अश्रुपातविधि करावयाला रसिकांनींही यावें !

* * *

गेला बाळक त्या जनकाला व्यर्थ असा व्यामोह,
प्रेमाला नच मरण कधींही, यांत नको संदेह.
गेला नाहीं; हृदयीं त्याच्या नित्य अधिष्ठित झाला !
येथें तेथें, काल उद्यां, हा भेद सदाचा गेला !
प्रभु मृत्युंजय अक्षयतेचें दर्शन जनका देवो !
अश्रु पुसो हे या करुणाचा शांतरसीं लय होवो !

गुच्छ नववा.

संवेदनात्मक.

[१]

केवढें हें क्रौर्य !

क्षणोक्षणिं पडे, उठे परि बळें, उडे बापडी,
चुके पथहि येउनी स्तिमित दृष्टिला झांपडी;
किती घळघळां गळे रुधिर कोमलांगांतुनी,
तशींच निजकोटरा परत पातली पक्षिणी.

ह्मणे निजशिशूंप्रती " अधिक बोलवेना मला,
तुह्मांस अजि अंतिंचा कवळ एक मीं आणिला;
करा मधुर हा ! चला ! भरत्रितें तुह्मां एकदां
करो जतन यापुढें प्रभु पिता अनाथा सदा !

अहा ! मधुर गाउनी रमविलें सकाळीं जनां,
कृतघ्न मज मारितील नच ही मनीं कल्पना !
तुह्मांस्तव मुखीं सुखें धरुनि घांस झाडावरी
क्षणैक बसलें न तों, शिरत बाण माझ्या उरीं !

निघून नरजातिला रमविण्यांत गेलें वय,
ह्मणून वधिलें मला ! किति दया ! कसा हा नय !
उदार बहु शूर हा नर खरोखरीं जाहला
वधून मज पांखरा निरपराध कीं दुर्बला !

ह्मणाल भुलली जगा, विसरली प्रियां लेंकरां,
ह्मणून अतिसंकटें उडत पातलें मी घरा;

नसे लवहि उष्णता, नच कुशींत माझ्या शिरा,
स्मरा मजबरोबरीं परि दयाघना ईश्वरा. ''
असो; रुधिर वाहुनी नच भिजो सुशय्या तरी
ह्मणून तरुच्या तळीं निजलि ती द्विजा भूवरीं;
जिवंत बहु बोलकें किति सुरम्य तें उत्पल
नरें धरुनि नाशिलें, खचित थोर बुद्धीबल !

मातींत ते पसरले अतिरम्य पंख,
केलें वरी उदर पांडुर निष्कलंक !
चंचू तशीच उघडी, पद लांबवीले,
निष्प्राण देह पडले, श्रमही निमाले !

[२]

स्वर्गनिवासिनी

मिस् फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल.

[**चाल**—मद्बधो, मन्मित्रा०]

हे आर्तांचे माते!
सत्कर्मांचे गाथे!
नित्य वंदूं तूंतें
मिस् फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल!
धन्य तूझी वाणी!
धन्य तूझी करणी!
औदार्याच्या खाणी
मिस फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल!
तूं तारा अंधारीं,
संतापामाझारीं;
अमृताची तूं झारी
मिस् फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल!
सिंहाचें कोकरूं
झालें, लागे मरूं,
तें तूझें लेंकरूं
मिस् फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल!
तूझीं कृत्यें, उक्तें
आह्मां मानवांतें
उंचावीती, माते
मिस् फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल!

टिळकांची कविता.

सत्प्रेमाची मूर्ति,
तूं देवाची दूति!
येथें तेथें गाती
"मिस् फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल!"
तूझा आत्मा येथें,
शोभे तो गे तेथें!
मृत्यू नाहीं तूतें
मिस् फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल!
प्रेमार्णवीं नामीं
ऊठलेली ऊर्मि
आली, गेली धामीं!
मिस् फ्लॉरेन्स् नाइटिंगेल.

[३]

शुष्क गुलाब.

अक्षयतेच्या अलीकडे मज सोडुन पैलतटाला
गेली माझी भगिनी, वत्सर अर्ध जाउनी झाला.

चित्र तियेचें स्मृतिमंजूषा उघडुनि मीं पाहीलें,
प्रेमाश्रूंचे अंजलि त्याला दहापांच वाहीले !

तिनें दिलेला ग्रंथ एक मीं नकळे कां उचलीला,
नच वाचीला ! परंतु कितिदां उघडीला चाळीला !

मधें तयाच्या विशीर्ण झाला गुलाब दृष्टिस पडला,
मला आणखी रडवायाला आजवरी जो दडला !

हातीं घेउन तयास आधीं खळखळ अश्रुजलाचे
ओघ सोडुनी मार्ग करोनी दिला आपल्या वाचे.

वदलों मग मी त्या पुष्पाला "रंग तुझा पाहोनी
लाजत होती उषा परी तो गेला तुज टाकोनी !

खरा सखा तो वायु गुलाबा ! वृक्षलता सुमनांचा
जसा असे मी जायापतिंचा त्यांच्या रम्य मुलांचा.

परन्तु तोही मनापासुनी तुला विचारित नाहीं,
जो तव पूर्वीं सौरभकीर्ती दिशांदिशांनां वाही !

रविनें पूर्वीं लांबवुनी कर तुजला कुरवाळावें,
क्षणोक्षणीं गालींच्या वर्णा तुझ्या गड्या बदलावें !

सृष्टीनें हिममिषें मनोहर नवमोत्यांची जाळी
घालावी तुजवरी हंसावें हर्षें तूं त्या काळीं !

टिळकांची कविता.

सदा करावें पुढें पुढें तव गाणें तुजला गावें,
क्षणोक्षणीं बिलगावें मधुपें तुजला सोडुन द्यावें !
पंख कांपती थरथर ! नाहीं शुद्धी निजदेहाची !
मला आठवे कशी स्थिति हो, रसलोलुप मधुपाची.
तोच अतां जवळून जातसे परी शिवेना तुजला !
ओळख याची तुझी न केव्हां, असेंच भासे मजला !
योग्य न आतां रहावया तूं असत्य अंध जगांत
खरोखरी ये ताईसंगें राहीं मम हृदयांत.
बेत पूर्विचा मम भगिनीचा मजला ठाउक नाहीं,
दया करी परि ती तुजलागीं येथें ठेवुन देई !
उषा, वायु, रवि, मधुप, सृष्टि हीं अंध जाहलीं सारीं,
सख्या गुलाबा ! पहिल्यासरसा रम्य मला तूं भारी !
वेडे ह्मणती मम बहिणीला, कीं ती गेली मेली;
खोटें सारें ! ती तर माझ्या हृदयमंदिरीं रमली !
समानशीलीं सख्य, तरी ये, ताईजवळीं राहीं,
सख्या गुलाबा ! प्रीतिस कोठें मरण ऐकिलें नाहीं !

[४]

एक अमेरिकन मुलगी.

पाठीवरी रुळति धूसर मुक्त बाल,
जैसे गुलाब फुलले दिसतात गाल;
विस्तीर्ण हें निवळ पानच केवड्याचें
जेथें सुभाग्य, मतिमत्व खुशाल नाचे.

या केवड्यावर अली बसले मधून,
तैसेच हे कुरळ शोभति दोन तीन;
या रम्य वक्र भिंवया ह्मणतात 'येथें—
थारा नसे कृपण दीन मनोरथातें!'

साधें प्रसन्न मधु बाल्य करी विहार
नेत्रांत जें करि तयांप्रति लोल फार;
रत्ना! तुझें हरपलें जणुं सर्व पाणी
हीं रम्य दीर्घ नयनें गमतें बघोनी!

हें नेत्र सुंदर दिसे मज चारुतेचें,
सारल्य अग्रनतिमान अपूर्व ज्याचें;
सोत्कंठ नासिक हिचें ह्मणतें जगाला
आर्यान्वयोद्भव खरोखर रम्य बाला!

किंचित् प्रभात समयीं कळिनें फुलावें
कीं अंतरंग लपवून पुढें करावें;
हें हांसरें मुख हिचें करि तीच लीला
दावी पुन्हां लपवितें रदनावलीला.

आरक्त ओष्ठ जणुं वेलच पोंवळ्यांचे
तेही गमे विरमतील पुढें तयांचे;

टिळकांची कविता.

किंचित् विभक्त दिसती, जणुं सांगताती
निश्चित् निर्मल सुखी किति बालवृत्ति!
वाटे उषाच हंसते फिरते जगांत!
कीं स्फूर्ति हीच कविची मधुरूप घेत!
अव्याजता रसिकता जणुं मूल झाली
स्वर्गांतुनी सहज भूवर आज आली.

[५]

पांखरा ! येशिल का परतून ?

[**चाल**—खचित बाई व्यर्थ अह्मी०]

पांखरा! येशिल का परतून ?
मत्प्रेमानें दिल्या खुणांतुन
एक तरी अठवून ? पांखरा !
हवेसवें मिसळल्या माझिया
निःश्वासा वळखून ? पांखरा !
वाऱ्यावरचा तरंग चंचल
जाशिल तूं भडकून ! पांखरा !
थांब, घेउं दे रूप तुझें हें
हृदयीं पूर्ण भरून ! पांखरा !
जन्मवरी मजसवें पहा ही
तव चंचूची खूण ! पांखरा !
विसर मला, परि अमर्याद जग
राहीं नित्य जपून ! पांखरा !
ये आतां ! घे शेवटचे हे
अश्रू दोन पिऊन ! पांखरा !

गुच्छ दहावा.

व्याजोक्ति.

[१]

आमचे तिंबूनाना.

" Some men were born for great things,
Some were born for small;
Some—it is not on record
Why they were born at all;
But Uncle Sammy was certain he had
a legitimate call."

—*Will Carletton.*

महापराक्रम साधायास्तव कोणी जन्मा येती,
क्षुद्र कृती उरकणें कुणाची हीच जन्मुनी नियति.
कोणी जन्मा कशास आले हेंच कुणास कळेना,
कार्यविशेषा परीं जन्मले अमुचे तिंबूनाना !

बुद्धिवैभवा घेउन संगें कितीक जन्मा येती,
उच्चपदावर कुणी उपजले, कुणासवें संपति.
धरिती एका करीं प्रमाणां, दुसऱ्या करीं विधाना,
अशा रीतिनें जन्म पावले अमुचे तिंबूनाना !

तर्कवितर्कात्मक तें त्यांचें जीवन उसळे भारी,
नेत्रीं त्यांच्या सदैव विलसे चमक तयाची सारी.
निरर्थ रडती पोरें दुसरीं श्रमवाया वडिलांनां,
रडती ह्मणजे विवाद करिती अमुचे तिंबूनाना !

व्याजोक्ति.

निर्णय लावी जगणें बरवें किंवा बरवें मरण,
रुदन-जन ह्मणे तें बाळाचें स्वगत परी व्याख्यान !

दिवस असो वा रात्र असो, क्षण चैन पडेना त्यांनां,
पूर्वोत्तरपक्षांत रंगले अमुचे **तिंबूनाना** !

ऊहापोहा करितां करितां सत्य गवसलें अंतीं,
मृत्यूला जा ह्मणून जगले तिंबूनाना जगतीं.

तर्कवितर्कीं ढकलित ढकलित पुढें ढकलिलें त्यांनां,
बाल्यांतुन तारुण्यीं आले अमुचे **तिंबूनाना** !

वादविवादा करितां करितां लग्न तयांचें झालें,
वादविवादीं तयांस झालीं चार मनोहर बाळें.

वादविवादीं न कळे त्यांनां प्रपंचसुख वा दैना,
वादविवादीं अढळ सदाचे अमचे **तिंबूनाना** !

इकडुन धांवे तर्क, तिकडुनी वितर्क धांवत आला,
संसाराच्या महानदीं तो भयद भोंवरा झाला.

बघून त्याला किती झांकिती, किती फिरविती नयनां,
अशा भोंवऱ्यामधें पोहती खुशाल **तिंबूनाना** !

परि अर्धांगी उलटी सुलटी गरगर फिरली फिरली
भोंवऱ्यांत त्या, उसंत न तिला, पुरती जर्जर झाली.

दिले तिला तर्कांचे वळसे, उपाय केले नाना,
व्यर्थ जहाले अवघे; उघडे पडले **तिंबूनाना** !

त्या दु:खाच्या झंझावातें महामेघ तर्कांचे
किती खवळले, कसे घसरले; शक्य न वर्णन वाचे !

प्रलयकाल हा समीप आला वाटे चराचरांना,
जें तें प्रार्थी "पुरे करा हो सदया **तिंबूनाना** !"

चार मिळाले मित्र, माजला वाद पुन्हां घनघोर
अहोरात्र महिनाभर ! अंतीं ठरला एक विचार!
'पांचां मुखिं परमेश्वर' ह्मणुनी तया देउनी माना
पुन्हां एकदां जगीं चतुर्भुज झाले **तिंबूनाना** !

विधान चुकलें, प्रमाण फसलें, तर्क कुतर्क जहाला,
नानाजींच्या गळ्यांत पडली घोरपडीची माला !
तिनें आणिली गोळा करुनी आप्तजनांची सेना,
जिला पहातां चकित जहाले अमुचे **तिंबूनाना** !

तिचें, तियेच्या आप्तांचें जें ह्मणणें तो सिद्धान्त !
'मर्जी माझी !' याविण दुसरें प्रमाण न तिला विदित !
समर चाललें संवत्सरभर तरीहि तें थांबेना !
तहनाम्यावर सही ठोकिती अंतीं **तिंबूनाना** !

अजिंक्य ह्मणुनी प्रसिद्ध अवघ्या जगामधें वाग्वीर,
शस्त्रास्त्रांचा असा जहाला अवचित त्याच्या चूर !
नखें गळालीं, दंत भंगले, अंधपणा ये नयनां,
त्या सिंहासम दीन जहाले अमुचे **तिंबूनाना** !

पुन्हां एकदां तें बाल्यींचें कोडें पुढतीं आलें,
या समयीं मरणेंच चांगलें असें तयांचें ठरलें !
जन ह्मणती हे मुके जहाले, काय कळे अज्ञानां ?
कालासह चर्चेंत गुंतले अमुचे **तिंबूनाना** !

अंतीं त्या चर्चेच्या ठरलें, वादविवादीं धूर्त
असा एक निवडावा स्वर्गीं सर्व सुरांनीं दूत;
नानांनीं त्यासवें करावें स्वर्लोकाला गमना,
देहत्यागा सिद्ध जहाले अमुचे तिंबूनाना !

हांसत बोलत डोलत गेले देहा त्यजुनी नाना,
असें सांगती ते जे बघती प्रेतमुखावर चिन्हा;
कोटिक्रम लढवीत सुखानें अंतिममार्गक्रमणा
करिते झाले, शंका न लगे, अमुचे तिंबूनाना !

स्वर्गीं अपुलें होइल कैसें हीच तयांना चिंता,
परी सुरांचा राजा झाला स्वयें तियेचा हर्ता.
बृहस्पतीला ह्मणे "गुरूजी ! घ्या सांभाळा यांनां !"
सूर्यचंद्र तोंवरीं विवादीं रमले तिंबूनाना !

[२]

तो आह्मांला भ्याला !

मधेंच लपवी सस्मित वदना तरुपर्णांच्या आड,
खदखद हांसे, इंदू ऐसे सृष्टीसह करि लाड !
नभोविहारी पूर्ण चंद्रमा नामी लीला दावी,
अंध अरसिकांवांचुनि इतरां वेड आपुलें लावी !
युवजन युवती मनीं रंगल्या, कैरवपंक्ती धाल्या,
प्रस्तरांतुनी कविजन ह्मणती प्रेमोर्मीहि निघाल्या !
पतित चोर रात्रिंचर दुसरे ह्मणती ‘ वैरी आला ’
कोणी कांहीं ह्मणो, न परवा त्याची शीतकराला !
असो ! पहा हे परंतु जमले ग्रामसिंह अति नीच ,
ह्मणती “ देऊं हांकुनि याला ! धन्य तरी आह्मीच ! ”
सारे मिळुनी बळें भोंकती वृद्ध तरुण कीं पोरें !
दांत काढुनी ह्मणती “ चंद्रया पाहीं तीक्ष्ण कसेरे ! ”
जों जों हांसे अधिक चंद्रमा तों तों अधिक बळानें
आरडती हे, मरतिल वाटे अंतीं उर फुटल्यानें !
त्रासुनि कोणी दंड हाणिती, शिला शकलही कोणी,
दाद न त्याची ! “ देऊं चंद्रा–” ह्मणती हे “–हांकोनी !”
रजनी सरली, परमेशाच्या नियमाला अनुसरुनी
आनंदानें जाय चंद्रमा लोकान्तरा निघोनी.
ग्रामसिंह ते परन्तु चित्तीं धन्य आपणां ह्मणती !
ह्मणती “ भिउनी कसा पळाला आह्मां चंद्रच अंतीं !”

[३]

सुंदर, सुवासिक आंबा !

पीतांबरावर सुरेख अपूर्व लाली
मोहें स्वयें हळुच ही दिसते दिलेली !
आम्रा ! खरोखर तुझ्यासम तूंच रम्य !
कोणा जगीं अरसिकाप्रति तूं न काम्य ?

कोणास हा मधुर गंध न वेड लावी ?
तो मात्र कल्पतरु जो, सखया, तुला वी !
तूं वाटलास मज केवळ दिव्य लोकीं,
मी धन्य पावुन तुला किती जाहलों कीं !

प्रेमें तुझ्या प्रथम एकच चुंबनाला
घेतां, परी किति तरी तुज रोष आला !
माधुर्य सर्व सरलें तव तें क्षणांत !
"जिह्वा चिरीन !" ह्मणशी, "उपटीन दांत !"

[४]

जगा न ओळख अथवा पारख!

[चाल–उचल आपुला खांब०]

कपी घेउनी बसला वीणा,
घूक लागला घेऊं ताना,
रसिक न कोणी
जनीं ह्मणोनी
श्मशान गानागारें[1]!

प्रबंध घेऊन आला होला,
रुसला! गेला! निश्चय झाला–
"त्यजीन जगता,
अपणापुरता
करीन वाग्विस्तार."

मंडूकानें प्रवचन केलें,
अरसिक जग हें दूर पळालें;
जगा सोडिलें,
तीर्थ पाहिलें,
तिथेंच मंत्रोच्चार!

आवडतें तें लाधे काका,
मारी अवघ्या जगता हांका;
कुणी न हाले
बघुनी बोले–
"मीच करीतों पार!"

१ गायनशाळा.

व्याजोक्ति.

शिबिरासन्निध गर्दभ गेला,
महागर्जना करुनी थकला,
सेना न उठे
ह्मणत तो सुटे—
"भला जगीं कुंभार !"

इकडे तिकडे ससा धांवला,
जगीं न जोडी तया मिळाला,
मंद जगाला
पुसे कशाला ?
रानीं विवरिं विहार !

[९]

जन्मा आला हेला, पाणी वाहतां मेला !

[चाल—कपी घेउनी बसला वीणा०]

जन्मा आले कितीक हेले
भार वाहुनी मरून गेले !
तुह्मां त्यांतले
चार मासले
दाखवितों मी आज !

सधनमंदिरीं, अधनागारीं
देवद्वारीं, वा बाजारीं,
भरून उरले
असले हेले,
विटला यांस समाज !

फुटकी कवडी, रुका, अधेला,
पैसा, रुपया कसाहि आला,
तरी घेतला
भरिला थैला,
नाहीं कशाची लाज !

स्तवनें, पदव्या, मानपत्रकें,
कुठून आलें तरी सारखें !
बहु मानवला
ह्मणे " घातला
मीं पाठीवर साज ! "

व्याजोक्ति.

जगांत जितुकी घाण मिळाली,
उपसुन तितकी पखाल भरिली !
नुरली जागा,
करुनी त्रागा
ह्मणे " न कांहिं इलाज ! "

जन्मापासुन जे जे कांटे,
रुतले पत्थर, दीन सराटे,
वेंचुन ते ते
भरिलें पोतें
हेंच साधिलें काज !

दूर कराया यांचीं ओझीं
जाउं नका, ही विनती माझी;
अर्धे मेले
तरी बिथरले !
सदैव यांना माज !

[६]

माझीं फुलें काय झालीं?

[एक वृद्ध गृहस्थ होते. त्यांचा व कवीचा पारमार्थिक विषयासंबंधानें बराच पत्रव्यवहार झाला होता. या कविता प्रथमतः कवीनें त्यांनां करून पाठविल्या. यांच्यायोगानें त्यांचें लक्ष्य पारमार्थिक गोष्टींकडे लागलें. ते ह्मणत असत, कीं, "जरी कवितेंत तुह्मीं माझी फजितीच केली आहे, तरी ती खरी आहे, व तेणें-करून माझें लक्ष्य परमात्म्याकडे जात आहे."—संपादक.]

माझा मान, मदीय कीर्ति, मम हा संसार, हें जीवित,
विद्या, विक्रम सर्व! सर्व जगतीं ज्यांच्याच हस्तंगत;
त्यांच्या पूज्य पदारविंदयुगलीं भूदैवतांच्या मम
माझीं मीं निवडून अर्पिलिं फुलें अत्यंत चित्तंगम.

खालीं जीं उरलीं तयांतुन भलीं वेंचून मीं घेतलीं
गात्रें हार तुरे करून अपुलीं सानंद शृंगारिलीं;
झालीं सर्व फुलें, उगाच उरला जो गाळ हो खालतीं
त्यानें मीं समजाविले न गणती ते भीकमागे किती!

झालीं कांहिं विशीर्ण, कीं हरवलीं, चोरिस गेलीं किती,
कांहीं मूर्खपणें दिलीं अरसिकां साक्षात् विनाशाप्रती!
कांहीं मत्सररौरवांत पडलीं तद्रूपता पावलीं,
खिस्ता त्वच्चरणांस वाहुं कुठुनी, झालीं फुलें संपलीं!

झालों वृद्ध आतां, कसा फिरुं कुठें, आणूं फुलें कोठुनी
अर्पाया तुज ईश्वरा? विसरलों कैसा तुला यौवनीं!
घे घे एक मनःप्रसून उरलें या देहपात्रासह
वाटो हें तुज वत्सला प्रभुवरा! अत्यंत सौख्यावह.

[७]

माझि चिलीम्.

[चाल—भुत जबर मोठें बाइ ग०]

माझि चिलीम सारें माझें !
हिजपुढें तुच्छ शतराज्यें !
माझि चिलीम् !

अनुबंध सर्व तोडीला,
संसार सर्व सोडीला,
माझि चिलीम् !

घेतली नरोटी हातीं,
देहाची केली माती !
माझि चिलीम् !

हिजसाठिं जगांतुन उठलों,
जीवंत असुन मी मेलों !
माझि चिलीम् !

हिज कधीं न मी त्यजणार
जरि कोणीं केलें ठार !
माझि चिलीम् !

ही पृथ्वी, जल, नभ, वारा,
हीं तेज, पसारा सारा !
माझि चिलीम् !

हीं तत्त्वें हीच्या पोटीं,
देवता अनन्या मोठी !
माझि चिलीम् !

टिळकांची कविता.

मी हिला, मला ही राजी,
जीवितेश्वरी खरि माझी !
माझि चिलीम् !

आकाश धरेचें जैसें
चुंबन हें अमुचें तैसें,
माझि चिलीम् !

नच सरलें, नच सरणार !
मेलों मी तरि उरणार !
माझि चिलीम् !

तें कसें काय सांगावें ?
तें मजला, हिजला ठावें !
माझि चिलीम् !

जन हिला, मला पोशीती,
ही गणिती पुण्यप्राप्ती,
माझि चिलीम् !

या उदार हिंदिस्तानीं
मी धन्य ! धन्य जन्मोनी !
माझि चिलीम् !

गुच्छ अकरावा.

तत्त्वज्ञान.

[१]

नूतन संवत्सर.

[वर्षप्रतिपदेवरून सुचलेले विचार.]

हें कार्य, हें कारण या वचांहीं
स्वरूप ज्याचें उपलब्ध नाहीं;
काला तया कोण गणील कैसा ?
हें वर्ष, हा मास, वितर्क जैसा !

प्रारंभ कोठें न कुणास ठावा,
संपेल केव्हां न कुणा सुगावा;
काला तया कोण गणील कैसा ?
हें वर्ष, हा मास, वितर्क जैसा!

थांबावयाचा निमिषार्ध नाहीं,
कधीं न ज्याला प्रतिबंधि कांहीं;
काला तया कोण गणील कैसा ?
हें वर्ष, हा मास, वितर्क जैसा !

जें दृश्य जें ज्ञेय तयास नांवें
द्यावीं, कसेंहीं मन रंजवावें;
हा अर्थ तूझा लघु मानवा रे !
निरर्थ तूझे व्यवहार सारे !

टिळकांची कविता.

जुनें नवें भेद हवा कशाला ?
ही वर्षमासादिकनाममाला ?
जो अक्षयीं पूर्ण विलीन झाला,
जगीं सदा सर्व नवीन त्याला

मी लेंकरूं त्या परमेश्वराचें,
सदैव माझें नव वर्ष साचें !
माझा मला प्रत्यय सांगताहे
कालाहुनी उच्च मनुष्यता हे !

[२]

नवें वर्ष.

[चाल—अर्पिलें सुमन०]

ही काल तरूवर नूतन कलिका फुलली,
ही दिसे रसें थबथबली.
पाहतां वाट हो कसली ?
माधुरी घ्या खरी म्लान जों न जाहली !

ही काल तरूवर नूतन कलिका फुलली,
ही कुणा विषारी दिसली.
प्रभुकरीं तरी ती रमली,
ही सुधा ! या, मुधा भ्रांति नाहिं चांगली !

ही कालतरूवर नूतन कलिका फुलली,
ही असे खरोखर अपुली.
ईश्वरें आपणां दिधली,
चिंतुनी त्या मनीं, व्हा, इच्यांतले अली !

[३]

थोडेंथोडें ! हळुहळू !

[चाल—भला जन्म हा०]

थोडा थोडा ह्मणतां ह्मणतां काळ चालला कसा
करांतुन सुटलेला बाणसा !
जीव रंगला प्रपंचरंगीं बघे न त्याच्याकडे
दिसेना तया पुढें सांकडें !

सदा उसासे, तयास भासे मंदाहुन मंद हा,
स्ववंचक मानव तितुका पहा !
पळ पळे, तयाच्या मागुन घटि धांवते,
घटिमागुन दिन, ही परंपरा लागते !
वय वारितरंगाहुनी तरल भासतें !
सुखदु:खाच्या जालामधुनी संतत धावे पिसा
काळ हा घेऊनियां माणसा !

थोडी थोडी नभोमंडळीं प्रसन्नता शोभली,
हळू हळु रवि ये उदयाचलीं.
थोडा थोडा हांसत हांसत दिवस खदखदां हंसे !
गुदगुल्या कारितां बालक जसें !
हळुहळू पावली प्रसार ही साउली,
हळुहळू पुढें ही संध्या सरसावली,
हळुहळू अधिका सत्तेला पावली,
हळूहळू अधिकार प्राप्त हो जगांत निद्रालसा,
तांतडी शब्द न कोठें जसा !

हळूच लाजत पुढें येउनी एक नभीं तारका
दाविते अपुल्या सस्मित मुखा;

हळूच दुसरी, तिसरी, चौथी—अगण्य तारावली
अंबरीं चमकायां लागली!
हळुहळू उदित हें चंद्रबिंब जाहलें,
हळुहळू विरलता तारामय पावलें,
हळुहळू रजनिनें पद मागें घेतलें,
हळूच सारी दूर तमाचें पांघरूण ही रसा,
उदेला दिनही पहिल्या असा!

"थोडें थोडें, हळू हळू" हें ध्रुवपद ज्या जोडिलें
असें हें गायन मधु चाललें;
नादें याच्या जीव सकलही अपणांला विसरले
कालचें, पुढचें कोणा कळे!
हा काल हंसे ही मौज अशी पाहुन,
परि उभा न राही केंव्हां कोठें क्षण!
हा पळे सदाचा जीवांनां वेडुन!
"ऐका ऐका गायन" बोले "नाचा, डोला, हंसा!
शेवटीं फसाल तेंव्हां, फसा!"

हळूच उठला जाउन बसला कोणी कोठें तरी
मुखच्छवि गभीर परि हांसरी!
हळूच उचली वीणा अपुली चढवी तारा वरीं,
स्वताशीं गानारंभा करी;
हा काल धरोनी ताल डुले गायनीं,
दश दिशा रंगल्या सहजपणें नर्तनीं,
फल काय कुणाला गुह्य उगा सांगुनी!
एक करा, या! या गवयाच्या चरणाजवळीं बसा!
येइल अनुभव मग अलपसा.

[४]

एका उन्मनस्काला पाहून.

[चाल—मीं साहिन हाल सुखानें०]

त्वां काय पाहिलें सांग ?
त्यज किंतू, सांगच तूं,
त्वां काय पाहिलें सांग ?

मूर्च्छित होसी, धांवत सुटसी,
रडसी, हंससी, नससी, अससी,
हे सांग कशाचे ढंग ?
त्यज किंतू, सांगच तूं,
त्वां काय पाहिलें सांग ?

विस्मृतिच्या तूं बुडसी डोहीं,
स्मृती तुला परिरंभुनि राही,
हे सांग कशाचे रंग ?
त्यज किंतू, सांगच तूं,
त्वां काय पाहिलें सांग ?

दिससी येथें, रमसी तेथें,
विसरुनि जासी पारि उभयांतें,
तुज तुझाच नाहीं थांग !
त्यज किंतू सांगच तूं,
त्वां काय पाहिलें सांग ?

स्थिती, अस्थिती, ही किंवा ती ?
किंवा दोन्ही एकच होती ?

हा काय वियोगीं योग !
त्यज किंतू, सांगच तूं,
त्वां काय पाहिलें सांग !

प्रेमरसायन, हें मधु गायन,
नितान्त सुंदर हेंच मुकेपण !
हें काय ? सांग ! मज सांग !
त्यज किंतू, सांगच तूं,
त्वां काय पाहिलें सांग ?

[९]

मधमाशीला.

[मासिक मनोरंजनाच्या १९११ जुलैच्या अंकांत ' Bee ' नामक कवीची एक सुंदर कविता प्रसिद्ध झाली होती. त्या कवीला उद्देशून ही कविता रचिली गेली आहे. —संपादक.]

[**चाल**—पडदा उघाडिलें हृदयाला०]

जीवन, जीवन, जीवन गे !
वर खालीं जीवन अवघें !
मधें अष्टदल पद्म डुले,
हृदय तयाचें सदा खुलें !
तूं मधमाशी
गुं गुं करिशी,
सदा बिलगशी
या कमला; तूं खरि मधुप !
अन्य न तुज ठावा व्याप !

गुं गुं गुं गुं चालूं दे !
विश्व झुलो याच्या नादें !
तूंच वसंताची आई !
खेळव ह्मण त्या अंगाई !
रसज्ञ, हौशी,
तूं मधमाशी;
सदैव तुजशी
सुखद सृष्टिचा आटोप,
वेदांत्यां अध्यारोप !

संवेदनात्मक

“ मी नच माझी, नज त्याची, ”
“ मी न तुझी ” ह्मण “ कोणाची! ”
विस्मरणाचा पी प्याला
डुलव, खुलव या कमलाला !
स्वार्थपरायण
आह्मी त्यांतुन
करुं मधु सेवन !
विसरुनि चोरांनां साफ !
असेच कर तूं आलाप !

[६]

कारण मी वेडा नुसता!

एकदां कवीनें एका सन्मान्य गृहस्थाला कांहीं कामानिमित्त चिठी लिहिली असतां तींत चुकून शिष्टसांप्रदायाचा भंग झाला, व त्यामुळें सदर्हू गृहस्थाला थोडें वाईट वाटलें. हा गृहस्थ केवळ साधु असून याचा व कवीचा अप्रतिम स्नेह होता. त्या नात्याला अनुसरून कवि प्रांजलपणें त्याला म्हणत आहे:—

[चाल—पहा उघडिलें हृदयाला०]

सोडा अवघा राग अतां,
ओळखून घ्या मज पुरता !
गिरिशिखरावर उभा असो,
दरींत किंवा कुणी वसो;
समान दोघेही मजला,
कारण, मी पुरताच खुळा !
"वरी खालती"
जगांत ह्मणती,
परन्तु दिसती
एकच मज अवघी सत्ता !
कारण, मी वेडा नुसता !
गगनीं तारक चमचमती,
भूगर्भीं रत्नें दडती,
फुलें मुदा आह्मांपुढतीं
करिती स्मित, खदखद हंसती !
एकच दिसते
सुन्दरता ते !
मनांत उठते

लहरी ती एकच बघतां !
कारण, मी वेडा नुसता !

बाळक खांद्यावर चढलें,
हें अंकीं दुसरें रमलें;
तिजें बिलगलें हें हृदयीं,
चवथें करि गृहिं अंगाई ,
असो सन्तति
कुठेंहि परती !
परन्तु दिसती
उभी एक ही वत्सलता !
कारण, मी वेडा नुसता !

महापदीं हा विराजला,
खनींत खणुनी हा दमला,
सेवक दोघे एकाचे !
संसृतिचे ! तत्कर्त्यांचे !
सूर्य नभींचा,
दीप गृहींचा
भेद न यांचा !
ह्मणाल तें मज ह्मणा अतां !
खराच मी वेडा नुसता !

दहा लाख रुपये याचे,
एकवार हंसणें त्याचें;
एकच मजला ! काय करूं
मी नसलों जर पोटभरू !

टिळकांची कविता.

हा चुंबीतो,
तो ताडीतो,
पण मी ह्मणतों:—
"एकच अवघी प्रेमलता!"
कारण, मी वेडा नुसता!

बुद्बुद, लहरी बघतांना
ह्मणंती जन हा उंचपणा!
बुद्बुद, लहरी फुटतांना
पुन्हां तयाला नीचपणा!
परंतु जीवन
एक चिरन्तन!
मजला यांतुन
दावुन किति दमले द्वैता!
कारण, मी वेडा नुसता!

मजहुन मोठा एकच मी!
पुन्हां मजहुनी मीच कमी!
केवळ माझ्या! मम हस्तीं
लहान मोठें या वृत्ति!
कशास रुसतां?
कलहा करितां?
वृथैव दमतां!
कां मजपुढतीं आरडतां?
खराच मी वेडा नुसता!

[७]

आंधळा झालों तर--

बारा वर्षांपूर्वी कवीचे डोळे येऊन आतां ते जातात अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां, कवीच्या मुखांतून हे उद्गार निघालेले आहेत:—

मेला होशिल तूं जगास ह्मणती झालों जरी आंधळा;
खोटें हें भय काय चित्त सकलव्यापी नसे हें मला?
सृष्टीचें मधु बाह्य रूप न दिसो डोळ्यांस चिंता न ते
ती हंसीसम मानसीं मम सदा सानंद हो खेळते !

मूर्ती मोहक ज्या पुढेंच दिसती स्वप्नांत जागेपणीं,
त्या त्या काय विलोकितों सकल मी, सांगा, मला लोचनीं?
ज्या अत्युत्तम लाडक्या अधिक त्या संस्पष्ट होती मला
जेव्हां मी नयनां मिटून बघतों प्रेमें पुढें त्यांजला.

होती शंभर कोस दूर मजला सोडून मूर्ती प्रिया,
मध्यें डोंगर उंच उंच टपले दृष्टीस झांकावया;
होतों पाहत मी तिला परि सदा, आश्चर्य हें काय न?
नेत्रें इष्ट मला; परंतु नच हें नेत्रावलंबी मन !

जरी नेत्रें गेलीं तरी अनुरती काय सरली?
जरी नेत्रें गेलीं तरि मति मला का विसरली?
जरी नेत्रें गेलीं तरि हृदय हें का हरपलें?
जरी नेत्रें गेलीं तरि अशुभ तें काय घडलें?

सृष्टी अमर्याद नवीन कांहीं
पुढें तुला रे दिसणार नाहीं
खरें; परंतू नवसृष्टिकर्त्री
माझी सखी दूर न काव्यशक्ति.

आजवरी सम जी सुखदुःखीं,
अंधपणीं कशि ती मज टाकी ?
दाविल नित्य नव्या मज गोष्टी,
देइल ही कविता नव तुष्टी.

ज्याला कोणि जगांत मान ह्मणती, किंवा कुणी स्तब्धता,
त्याची ही श्रवणांविना परिसतों मी गोड वाचालता;
किंवा अक्षयता जयेस ह्मणती आद्यन्त तीचा दिसे,
झालों मी जरि आज अंधबहिरा तें दुःख मातें नसे !

अनेकविध दर्शनीं मन चळे तुझ्यापासुनी,
ह्मणून जग चिंतितें तुज विलोचनां झांकुनी;
बघेन तुजलाच मी सतत अंध झालों तरी,
नकोत नयनें ! प्रभो ! वसति मन्मनीं तूं करीं !

[८]

अश्रुगुच्छ.

[खरा मनुष्य जसा आपल्या परिस्थितीचा, तसाच अन्तःस्थितीचा स्वामी आहे, हें कवींचें मत व श्रद्धा या कवितेंत उत्तम रीतीनें व्यक्त झाली आहे.—संपादक.]

[**चाल**—पहा उघडिलें हृदयाला०]

किति वेळां सांगूं तुजला ?
ऋतु शोकाचा अवतरला !
प्रेमतरू सारा फुलला !
वेंच अश्रुंच्या सुमनांला;
वेंच कशाला ?
हालव याला !
बघुं दे झाला
सडा फुलांचा जगताला,
पैल तिरीं रमला त्याला !

तुझ्यासवें चल मी येतों,
उशीर कसला आतां तो ?
पाउस सुमनांचा वर्षो !
फुलवेडा तितका हर्षो !
हात धरीं मम
ये ! मोरासम
नाचूं ! हे श्रम—
ह्मणेल वेडा गणुं त्याला
ज्ञान्याच्या आजोबाला !

टिळकांची कविता.

प्रेमतरूवर चढूं चढूं,
तेथुनि वरवर उडूं उडूं !
एक भरारी, मग दुसरी,
दुसरी, तिसरी कितीतरी !
नको भिऊं, चल,
मींच तुझें बल,
जगताचें बल
मींच ! मुखीं मम तो प्याला
जो न सुरांला असुरांला !
यांतुनि थेंबच घे एक,
मौज कशी होते देख !
संगें मग नलगे कोणी
फिरशिल मग भृंगावाणी !
भृंग कशाचा ?
तुला पिशाचा !
भिईल वाचा !
कुठून दे मग नामाला ?
पिशाच ह्मटलें उगिच तुला !
मनोवृत्तिचीं फुलें फुलें !
त्यांत रंगले दोन खुळे !
तूं, मी ! फुललें हंसूं रडूं !
मनास माने तेंच खुडूं !
अरे ! विसरलों !
अरे ! घसरलों !
उगा उतरलों !
विश्वच सुमनांचा झेला,
चल परतूं त्या ठायाला !

[९]

अतां कोण्या वसंताचें ह्मणूं सांगा मला गाणें ?

[**चाल**—सुनो ऐ जानमन तुमको यहांसे कूच करता है.]

तुह्मां जैसें रुचे तैसें रसज्ञांनों ! कसें गाऊं ?
कुठें गेलों कुणा ठावें ! कसा वाटेवरी येऊं ?
क्षमा मागें, नका रागें भरूं, ऐकून ध्या सारें,
कसें केव्हां किती माझ्या भरे अंगीं नवें वारें !

वनीं एका दिनीं गेलों पहायाला वसंताला,
विचारीतां कुणालाहि नसे ठावें कुठें गेला !
मनीं नाहीं, जनीं नाहीं, वनीं भेटल आशा ही
मला होती; परी आशा दुजी स्वप्नाहुनी नाहीं !

घरीं येणार, तों कोणी मला भासे मला बाही,
क्षणामध्यें पुढें येई, करीं माझ्या करा घेई.
अहो ! दिव्याहुनी दिव्य स्वरूपाची जणूं खाणी !
अहो ! ब्रह्माण्डगोलाची उभी तेजस्विनी राणी !

तिला पाहून स्वत्वाचें त्यजी सारें मला भान,
कुणा ठावें कुठें होती वपू, होते कुठें प्राण !
पुन्हां झालों क्षणें जागा, क्षणें होणार जों मुग्ध,
तिचें आणी मला शुद्धीवरी संबोधवैदग्ध्य.

मला सप्रेम गोंजारी, पडे तेणें मला भूल—
वयाची वा प्रतीतींची, क्षणार्धीं मी बनें मूल !
मला अंकावरी घेई जशी माझीच ती आई !
बघे प्रेमें, हंसें प्रेमें, नुरे प्रेमाविना कांहीं !

जिथें प्रीती तिथें भीती, न हें केव्हांहि होणारें !
नये बोलूं प्रकाशाला स्वयें पाहीन अंधारें !
करें झांकी पसारा हा, वदे आतां दिसे काय ?
अहा ! सारेंच सौंदर्य—प्रमोदें मी ह्मणें—माय !

करा काढी, ह्मणे पाहों जगीं कोठें दिसेना तें !
मुका झालों बघोनी मी नव्या सौंदर्यविश्वातें !
गुलाबाचीं फुलें रम्यें दिसे तैशीच कोन्हाटी !
नुरे भिन्नत्व जें सांचे मनुष्याच्या सदा हाटीं.

फुलें सारींच नक्षत्रें, खडे सारे हिरे होती !
भरे सौंदर्य हें विश्वीं, भरे नेत्रीं ! भरे चित्तीं !
ह्मणे "जाऊं चला स्वर्गी !" "नको देवी !" ह्मणालों मी,
"तिथें नाहीं नवें कांहीं धरीना जें इथें भूमि !"

ह्मणे "जा जा, वसंताला तुझ्या कोठेंहि धुंडाळ!"
ह्मणालों मी "वसंताच्या मुठीमध्यें दिशा काळ !"
बरें माना, बुरें माना, खरें सारें; दिसो गूढ,
गणी गूढा न हो खोटें कधीं ज्ञाता, परी मूढ.

अतां कोण्या वसंताचें ह्मणूं सांगा मला गाणें ?
निधीमाजी रमे मासा कशाला तो घडा जाणे ?
असो; आज्ञा रसज्ञांनों ! तरी आतांहि गाईन—
तया रागामधें संज्ञा जया देतां तुह्मी मौन !

[१०]

श्रमसौंदर्य.

[पुष्कळ लोकांनां असें वाटतें, कीं, कवि एकांतांत, निवृत्तावस्थेंत असला, आणि त्याला नुसतें फुलें गुंफावयाचेंच काम असलें, ह्मणजे तो उत्कृष्ट काव्यें करील.पण संसार,तत्संबंधीं चिंता व श्रम हें सारें आनंदजनक व स्फूर्तिदायक आहे. कारण आनंद व स्फूर्ति यांचें मूळ बाहेर नसून मनुष्याच्या अन्तःकरणांत आहे, व त्याचा खरा विस्तार प्रवृत्तावस्थेंतच होत असतो, असें समजणाऱ्या या कवीचें ह्मणणें निराळें असून , तेंच तो या कवितेंत विशद करून दाखवीत आहे. —संपादक.]

[चाल—प्रेमा ऊठ चल उघड झांकिली मूठ०]

फुलें गुंफावीं ! तुज ह्मणुनी जन्मप्राप्ति !
  तूं फुलमाळी, नलगे भ्रांति !
  कुऱ्हाड परि तव खांद्यावरतीं,
  हा काष्ठांचा डोंगर पुढतीं,
पुरी रे फजिती ! तव जन्माची ही माती !

  मातींतच परि फुलें उगवती,
  मातीहुनि जरि भिन्नें दिसती,
  अंधाराच्या उदरीं येती,
रम्य नक्षत्रें ! ही परमेशाची नीति !

  कुऱ्हाडिचें मम बघ रे पातें,
  रत्नकेतकीपर्णच नुसतें !
  नागासम मज हें डुलवीतें !
अहा देवाची मजवरी दया ही पुरती !

टिळकांची कविता.

देहतरू हा माझा फुलला
घर्मबिंदुंनीं ह्मणशिल ओला,
ह्मण; परि सुमनांचा हा मेळा
मला दे शोभा ! ती अभिनव अवघ्या जगतीं !

आघातांनीं चिन्हें केलीं
ह्मणशिल, ह्मण; परि सुमनें सगळीं !
मुठींत माझ्या मीं साठविलीं,
सदा फुललेलीं ! हीं म्लान न केव्हां होती !

बघ या अधरीं, बघ या नयनीं,
फुलें किती हीं भरलीं खचुनी !
हीं स्वर्गांतुनि पडलीं गळुनी !
हींच उधळीतों ! मी ज्याच्या त्याच्यावरतीं !

[११]

कोलाहल–मौन–गान.

एका काळीं घरांत, बाहेर व अर्थात् मनांत शांतीला लवमात्र जागा नसतां कवि आनंदानें गात आहे, हें पाहून एकानें त्याला ‘तुम्हाला अशा प्रसंगीं गाणें सुचतें तरीं कसें?” असा प्रश्न केल्यावरून कवीनें त्याला हें उत्तर दिलें:—

हा कोलाहल चराचरा
खराखरा व्यापुन उरला,
उरला! परि यावर सरला, सरला, मधुरव सरसरला!

भेसुर बेसुर! मेदुर अंबर!
त्यांत एक परि मधुर, मृदु स्वर,
नका कोणता पुसूं मला, ठाउक तो माझा मजला!

कलकल कलकल कलकल सारी,
कलरव हींतच चेतोहारी!
नका कोणता पुसूं मला, ठाउक तो माझा मजला!

ही विश्वाची भयकर घरघर,
त्यांतच पंचम कोमल मधुतर,
नका कोणता पुसूं मला, ठाउक तो माझा मजला.

प्रपंच अवघा धूमधडाका,
त्यांतच गाते एक सारिका,
नका कोणती पुसूं मला, ठाउक ती माझी मजला.

टिळकांची कविता.

अन्तर्यामीं गडबड जंगी
तिथेंहि वाजे परि सारंगी !
नका कोणती पुसूं मला, ठाउक ती माझी मजला !

वाढो कोलाहल हा शतगुण,
जे जे बसतिल मौना बिलगुन,
ऐकवीन तें त्यां सकलां, जें ठाउक माझें मजला !

गुच्छ बारावा.

राष्ट्रीय.

[१]

अभीष्टचिन्तन.

[राग-भूप, ताल-धुमाळी.]

भो परमेश्वर, करुणासागर, जगदीशा !
सकलशुभाकर देवा !
श्रीमज्जॉर्जधराधिपतीतें
भवपथ सुखमय
कर, दे अक्षय
आयुर्बलजय
भो परमेश्वर करुणासागर, जगदीशा !
सकलशुभाकर देवा !
सदया, अमुच्या बादशहाचें
अरि निर्दाळुन
कर संरक्षण
तूं रात्रंदिन
भो परमेश्वर, करुणासागर, जगदीशा !
सकलशुभाकर देवा !
आंग्लभूमिचें, हिंदभूमिचें
नातें प्रेमल,
मधुतर निर्मल,
कर दृढ, बहुबल

टिळकांची कविता.

भो परमेश्वर, करुणासागर, जगदीशा !
सकलशुभाकर देवा !

राज्य जगत्संग्रहकारी हें
अनुपम सुखकर
परिवर्धित कर
या धरणीवर,
भो परमेश्वर, करुणाकर, जगदीशा !
सकलशुभाकर देवा !

[२]

माझ्या जन्मभूमीचें नांव.

सृष्टी तुला वाहुनी धन्य! माते, अशी रूपसम्पन्न तूं निस्तुला
तूं कामधेनू! खरी कल्पवल्ली! सदा लोभला लोक सारा तुला;
या वैभवाला तुझ्या पाहुनीयां मला स्फूर्ति नृत्यार्थ होते जरी
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी!

माते! महात्मे तुझे, तत्त्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवि,
श्रेणी ययांची सदा माझिया गे मना पूजनीं आपुल्या वांकवी!
यांचीं यशें ज्या नव्या सद्गुणांनां मला अर्पिती, ध्येय ते गे जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी!

तूझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी
झालों, तरी गे तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी!
आई! गुरुस्थान अन्तीं जगाचें तुझें! यांत शंका न कांहीं जरी
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी!

वारा तुझ्या स्पर्शनें शुद्ध झाला मला लाधला! भाग्य हें केवढें!
माते! स्वयें देशि जें अन्नपाणी, सुधा बापुडी कायशी त्यापुढें!
तूं बाळगीशी मला स्कन्धि अङ्कीं! सुखाची खरी हीच सीमा पुरी!
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी!

सामर्थ्य नामीं तुझ्या हें मला जें दिसे प्रेमयोगें अगे हिंदभू,
तें पूर्णतेला म्हणीं प्राप्त व्हावें म्हणोनी करी योजना ही प्रभू;
रोंवी तुला आंग्लभूपालकाच्या किरीटामधें कीं तुझी उन्नति
व्हावी खरी तूं जगत्कारणाची पुरी ओळखीं प्रेमयुक्ता मति.

[३]

राजनिष्ठा.

[चालः—चंद्रकान्त राजाची०]

[वीणाकाव्य चतुर्दशक]

राजनिष्ठ हो राजनिष्ठ हें विश्व दिसे मजला,
शिकुन घेतला या विश्वानें धडाच हा पहिला.
पोरवयीं तर बाष्पच केवळ ही चंचल धरणी,
काय कळे हिज ? तरी ओळखी निज राजा तरणि.
नियम तयाचा कसा कळे हिज ? परि निष्ठेनें त्या
समर्याद ही, जरी स्वैरिणी बालवृत्ति जाल्या.
तारुण्याच्या भरांत किंवा आतां प्रौढपणीं,
या निष्ठेनें सदैव धरिलें हिजला आंवरुनी.
इकडुन ओढी हिज, हा तिकडुन तों ओढी दुसरा,
एकमार्गवर्तिनी तरीही कोणी कांहीं करा.
गिरगिर गिरक्या हिच्याभोंवतीं रात्रंदिन घाली,
अशासही ही नियम सोडुनी वश नाहीं झाली.
निजरायाच्या चरणीं निष्ठा हीच हिची शक्ति,
हीच इयेची मुक्ती, हीची ही जीवन्मुक्ति !

अहो जलांनो ! सांगा सांगा स्वभावतरलांनो !
तुह्मां आंवरी कोण ? तूमची भिन्न गिरा वानो.
बोल निर्झरा ! ह्मणणें अपुलें दावीं गावोनी,
महासागरा ! सांग ऐकवीं गाढ तुझी वाणी.
करा करा गडगडाट घन हो ! द्या उत्तर याचें,
सरोवरा ! हंस, मला समजती सर्व अर्थ त्याचे.

हिमबिंदो ! तूं सांगच अपुला कानांतच माझ्या,
कोण तूमचा आश्रय ? शास्ता ? कोण बरें राजा ?
ज्या धरणीच्या अंकीं, स्कंधीं आनंदें रमतां,
हंसतां, रडतां, प्रेमाश्रूंनीं तिजला भिजवीतां;
ती तुमची प्रिय माता वंदी ज्याच्या नियमाला,
राजा तुमचा तोच रवी ना ? ऐकूं द्या मजला.
राजनिष्ठ तुह्मि ह्मणुन वाटतें तुमच्या तोंडानें
ऐकावीं मधु, भक्तिरसें युत त्याचीं जयगानें

आस्तिक्याचें जनक तूं, महापात्र जीवनाचें,
जिकडे तिकडे विश्वीं भूती तेजा ! तव नाचे !
तमोनिवारण हें तव कारण, मारण मरणाचें
तूंच तूंच रे ! तेजा ! दर्शन तूं अक्षयतेचें !
मला वाटतें प्राण तूं खरा पंचमहाभूतीं,
कळो मनाला, परि रसनेला अवर्ण्य तव महती[1] !
तुझीहि निष्ठा निज रायाच्या नियमीं अनिवार,
राजनिष्ठ ते विजयी विश्वीं, हेंच यांत सार.
प्रभाव तेजा ! तुझा विचरतो जगांत संदेष्टा[2],
सांगत कीं ही सर्वसाधिका राजपदीं निष्ठा.
निज रायाचें अनुसारी तूं, तूंच रूप त्याचें,
वैभव त्याचें, ऐक्य अलौकिक केवळ हें तुमचें !
तेजा ! तव हें चरित्र बघतां, महती बघतां हे,
वाटे जग हें आहे, कारण राजनिष्ठ आहे.

रुष्ट या क्षणीं, तुष्ट त्या क्षणीं, हा चंचल वारा,
स्वैरपणाचा जणों निर्मिला परमेशें थारा.

---

१ महत्व. २ जासूद.

हाही ह्मणतो राजनिष्ठ मी, राजाज्ञाबद्ध,
उच्छृंखल मी दिसलों किंवा दिसलों मृदु, मंद;
रोषतोष हीं रूपें नांवें भिन्न, परी वृत्ति
एकच माझी, राजनिष्ठ ही एकाच्या हातीं.
त्या एकाच्या नियमें प्रेरित, कर्तव्यीं दक्ष,
कोण काय बोलतो न इकडे लव हीचें लक्ष.
मला विलासी ह्मणती कोणी, ह्मणती हा छंदी,
अदय मी पुन्हां सदय! लोक हा मज निंदी वंदी.
राजनियमनें जनपदकार्यीं[1] रत जो जो त्याचें
दैव हें असें! अनुभव ज्याला तोच ह्मणो साचें.
राजशासनाविना इकडचें तिकडें पान न हो,
दुबळें अवघें विश्व त्याविना, मी तर मेला हो.

असे मांडलिक अशा प्रजा ज्या त्यांचें अधिकरण,
तूं आकाशा, तुलाच शोभे अनंत अभिधान.
तुझ्या भुजिष्या[2] सदा शोभती या दाही आशा
अमर्याद हा काल बंधु तव कीर्तित अवकाशा.
अनंत कोटी विस्ताराचें पिधान[3] तूं व्योमा,
ज्यानें तुज निर्मिलें जाणतो तोच तुझा भूमा[4].
कार्यावेक्षणीं[5] नियोगीं[6] तव हा अगा अन्तरीक्षा!
द्यावापृथ्वीमधें उभा तूं लावुनियां लक्षा.
कोणाचा हा नियम? वियोजन कोणाचें सांग?
कोण करी हा तुझ्यावरी रे राजा अनुराग?
पुन्हां एकदा दुंदुभिघनरव, प्रद्योतन करुनी
जयजयकारें निजराजाच्या टाक विश्व भरुनी!

---

१ देशकार्यी. २ दासी. ३ झाकण. ४ महत्त्व–विस्तार. ५ सुपरिंटेंडंटचें काम. ६ नेमून दिलेलें काम.

राजनिष्ठ मी देतों चढवुन वीणेच्या तारा,
देउं दणाणुन चल ये आपण विस्तर हा सारा !

तूं संकर्षकबिंदुच केवळ हे अन्तःसृष्टि !
विश्वें घ्यावीं सांठवून ही एक तुझी जुष्टी.
कौतुक करिशी, तूं चुंबीशी, तूं आलिंगीशी
त्रिश्व सकल हें, क्रीडाकंदुक याचा तूं करिशी !
कारणकार्यामधला तूं गे सुंदर सोपान,
तूंच समापन याचें, तव गे ज्ञेय सती ज्ञान.
गती तुझी याच्याहि पलिकडे तूंच जशी राणी
सकल जगाची दिसशी न जणों तुज शास्ता कोणी.
परंतु न असें, तूंच मात्र गे आकळिशी त्याला,
अन्तःसृष्टी, व्यापुन उरला जो या दिक्काला.
राजनिष्ठ तूं, या राजाच्या ध्यानदर्शनांत
रत तूं, यास्तव त्यासम तुजही नाहिं कदा अंत.
अन्तःसृष्टी, प्रतिनिधि अपुल्या तूं गे स्वामीची,
भक्ति तुझी तत्पदीं तोंवरी अजिंक्य तूं साची.

हे संसारा ! तुझी प्रतिज्ञा कीं जें अनुभविलें
तेंच ह्मणावें खरें, न तितुकें मान्य तुला वहिलें.
तुझा आमुचा संग न तैसा जगतीं कोणाचा,
त्रिवर्ग ह्मणती तो साधाया मार्गच तूं अमुचा.
शास्ता शासन यांविण नांदे असें तुझें अंग
एक जरी असलें तरि तें मज कृपा करुन सांग.
जें जें जगतीं घडे तयाचें माहेरचि पहिलें
ऐसें गृह, हें सांग मला कां शास्त्याविण चाले ?

---

१ फोकस. २ आनंद. ३ अर्थ, काम, मोक्ष.

ही राणी, हा प्रधान, ही प्रियप्रजा एकनिष्ठ,
मिळुनी गृह हें संसारा, तव कार्य करी इष्ट.
तूं संसारा! सागर विस्तृत तुजवरतीं नौका
असंख्य परि या सुकर्णधारांविनाच तरती का?
अधिष्ठानपद पूज्य ह्मणोनी तूं, तव विस्तार,
राजनिष्ठ तूं, तुझे भक्त; हें यांत खरें सार !

हिंदभूमि! तूं राजनिष्ठ, हें मज, जगता ठावें;
ये, गाऊं ये, निज रायाला जयगीतें भावें.
आंग्लभूमि तूं भगिनी, जुळिलें हें ज्यानें नातें
चल ये, वंदूं ऋणी होउनी त्याच्या चरणातें.
दर्शन त्याचें तुला घडे हें महाभाग्य जाण,
नाहीं नाहीं तुला कशाची यापुढतीं वाण !
ध्याऊं ये गे परात्पराला, प्रार्थूं कीं त्यानें
द्यावीं प्रिय राजास राणिला सदैव वरदानें.
प्रेमतरूंनां धरून हलवूं ये आपण दोघें,
अश्रुसुमांचा सडाच होइल मग जननी ओघें.
या सुमनांनीं पूजूं आपण ये राजाराणी,
ताल धरीं तूं, मी ह्मणतों ये मधुरमधुर गाणीं !
राजनिष्ठ तूं, तुझीं लेंकरें पाहुन जगदीश
करो आपणां सकलांवरतीं कृपादानवर्ष !

---

१ मुख्य चालकाचें पद.

[४]

शुभाशुभाचा संगम हा !

[चाल—पाळक प्रतिनिधि येशूचा॰]

विचार ज्याचे उच्च अति,
तयाचीच अति नीच कृति;
हें जेथें अनुपम शौर्य,
तिथेंच हें पशुचें क्रौर्य;
हा उत्साही,
परंतु नाहीं
विचार कांहीं;
उदात्त याची हेतुतति[1],
परंतु दुर्बल, भीरु मति !

दयापूर्ण याचें चित्त,
प्राणप्रियतर परि वित्त;
कपट न याला कधीं शिवे,
क्रोधानें परि वेडावे;
याची ज्ञप्ति[2]
अद्भुत, परि ती
केवळ माती !
विषयासक्तीनें दैना
केली ! जाळा त्या ज्ञाना !

कार्यक्षमें[3] हा खरा खरा,
आत्मस्तुतिचा दास पुरा;

१ हेतूंची रांग. २ अक्कल, ज्ञान ३ कर्तबगारी.

टिळकांची कविता.

शूर खरोखर हा दानी,
परंतु भारी अभिमानी;
ईश्वरचिंतन
करी चिरंतन,
परंतु अंत न
द्वेषी जगताला याला,
स्वार्थाला केवळ विकला !

एक असे तों एक नसे,
मनुष्यपण हें असें असे !
शुभाशुभाचा संगम हा !
मोहाचा आवर्त महा !
अशा नराला
तारायाला
एकच झाला
जगामधें अवघ्या त्राता,
दिव्यशुद्धजीवनदाता.

[९]

वैचित्र्य आणि ऐक्य.

भिन्न भिन्न या छाया रंगहि भिन्न भिन्न जगतांत,
संमेलन हें यांचें निर्मी रमणीयता नितांत.
भिन्न फुलांचें संमेलन हें उपवन चेतोहारी,
भिन्न मुलांचें संमेलन हें गृह अमुचें सुखकारी;
भिन्न रसांचें संमेलन हें काव्य जगांत सुरेख,
भिन्न नभींचे तेजोराशी मिळुन दिव्यता एक;
भिन्न सुरांचें संमेलन हें मनोहारि संगीत,
भिन्नांगांचें मधु संमेलन सौंदर्य प्रख्यात;
भिन्न वृत्तिचें संमेलन हें अंतःकरण नराचें,
भिन्न भिन्न हीं अंतःकरणें अंतःकरण जगाचें!
ब्रिटॅनिए! हें नव्हतें, नाहीं अंतःकरण जगाला!
असलें तरि तें शतधा केवळ कारण संत्रासाला.
अंतःकरणें भिन्न भिन्न हीं हळूहळू तूं जुळिशी,
कालेंकरुनी होइल यांचा परममनोहर राशी.
हा राशी, हा समुच्चय, मनःसंमेलन, हें ऐक्य
करील या जगताचा अमुच्या दुसरा स्वर्ग सुरेख!
या विश्वाचें रचिणारें मग अंतःकरण रमेल
या स्वर्गीं नव, सुखशांतीचें निधान हेंच गमेल!

[६]

ऐक्याचा आभास.

वात्याचक्रें[1] एक रंगणीं भिन्न भिन्न रेणूंनां
नाचविलें; वा पूर कालवी पदार्थ डोहीं नाना.
किंवा येथें कीटक, दडला महाव्यालही तेथें,
पक्षी येथें, संव पशूंचा शरण इथें छायेतें.
कीटक अवघे, महाव्याल तो, पशुपक्षी हे गाती
'माझा! माझा!' ह्मणून तरुला प्रेमें गौरव देती.
धनी तरूचा या सर्वांहुन करी उच्चतर वाणी,
ह्मणे "तरूचा स्वामी मी हो! जगीं न दुसरा कोणी!"
भिन्न भिन्न हीं सत्वें, यांचें ममत्व एका ठायीं,
या संसारीं स्वार्था तुजसम विक्रमशाली नाहीं!
हा स्वार्थोद्भव खरा खरा निजदेशाचा अभिमान;
परंतु याला वृथैव देणें ऐक्य असें अभिधान.
कनकनाम हा पलाश, तैसा क्षुद्र झुण्टे[2] धत्तूर,
कनकनाम कोविदार[3] तरुवर, कनकनाम कर्बूर[4],
यास्तव यांचें ऐक्य! एक हें वर्णत्रय[5], हे पक्षी,
द्विजनामक हे दंत आमुचे यांतच आले लक्षीं!
परहितसाधक शील जयांचें असे संत वा दैत्य
एकच! कारण, पुण्यजनाभिध दोघेहि प्रख्यात!
वितान एकच आकाशाचें चराचरावर पसरे,
ग्रहगोलांवर पसरे, यास्तव एकच एकच सारे!
हे ऐक्याचे प्रकार जगतीं असतिल मान्य कुणातें,
परंतु यांहुन भिन्न परममधु बंधुत्वाचें नातें.

---

१ वावटळीनें. २ झुडूप. ३ शिसू. ४ सोनें. ५ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य.

[७]

खरे पुढारी.

[**चाल**— वीरा भ्रमरा०]

खरे पुढारी कधीं जन्मती हिन्द म्हणे ईश्वरा !
सांग रे बापा करुणाकरा ?
वीर्यवन्त नर उदार हृदयें, सत्वधीर जे खरे,
मनानें सिद्ध वाणिनें करें;
अधिकाराच्या मोहीं पडुनी मेले होऊं जनीं
अशी नच भीति जयांच्या मनीं;
अधिकारोद्भव वित्तराशिला विकले जाऊं स्वयें
कल्पना अशी जयांनां न ये;
अभिप्राय गंभीर जयांचे, निश्चय ज्यांचा पुरा,
मानधन! सत्य जयांची गिरा;
जनवंचक वदती मायाबहुलोक्तिला,
नच भीति ठाउकी निषेधितां त्यांजला,
ज्यां नको मुगुट बहुरत्नीं शृंगारिला,
परी आवडे कंटकमुगुटें विडंबिलेलें शिरा,
पुढारी योग्य नांव त्या नरा !

उंच उंच रविमंडळ ज्याच्या विभूतिला भेटतें,
शिवेना धूळ जगाची जिथें;
मनांत किंवा जनांत किंवा वनांत जे सारखे,
जगाचे तेच पुढारी सखे !
बळें चढविलीं घोड्यावरतीं कळसूत्री बाहुलीं
जोंवर पुढाकार पावलीं !

टिळकांची कविता.

मुठींत धरुनी धर्म मूठभर पुढतीं सरसावलीं
स्वार्थें वृथैव भांबावलीं!
हीं उदार भारी समर्थ बोलावया!
पारि कृती पाहतां मनांत उपजे दया!
हीं बुभुक्षितें जणुं भुतेंच नाचावया!
पुढें धावती जोंवर तोंवर आशेच्या अंकुरा
दिसेना तिळप्राय आसरा!

हे स्वातंत्र्या! रडत बैस तूं जाउनि कोठें तरी!
अनीती! खुशाल मौजा करीं!
वाट पाहुनी दमलिस आतां नीज नीतिसुंदरी!
अभाग्या! राज्यसूत्र वे करीं!
निर्लज्जत्वा! नाच नाचरे हर्षानें तोंवरी—
पिशाचें घुमती हीं जोंवरी!
अविचाराची पेठ उघडली जाउनि सवदे करीं,
स्वार्था! वीक तुझी खापरी!
ध्या करुनि मजा! जों दया न ये ईश्वरा;
जों दिला न त्यानें पुरा पुढारी खरा;
परि देव विसरला नसे कधीं पामरा;
हिन्दभूमिची खरी प्रार्थना तया दयासागरा
आणिल भरतीच्या निर्भरा!*

* या कवितेला एका इंग्रजी कवितेचा आधार आहे.—संपादक.

[८]

सेवा.

[चाल—आज मीं ब्रम्ह पाहिलें०]

खरोखर ती सेवा सेवा !
सर्व पूजनांहुनी मान्य जी
सर्व साधनांहुनी मान्य जी होय सदा देवा.

प्रेमनिधी ईश्वर, ही जगती,
सेवक यांचा, खरी त्रिमूर्ति !
हिच्यापुढें मी दास नाचतों वाजवुनी पांवा !

परहितसाधन अन्न गणीती,
परहिताचिन्तन ही विश्रान्ति,
जनसेवक ते, अन्य धरीती चोर तया नांवा !

नको, कीर्तिची नको साउली,
ती दम्भाची खरी माउली !
नको उपसणें भयद धनाच्या गरलाच्या पेंवा !

वाक्य ' न मातुः परदैवतमिति '
केवळ सेवेची ही उक्ति,
सेवक ईश्वर ह्मणुनी करिती जन त्याचा धावा !

मी सेवक, मम पत्नी सेवा,
प्रेम लाडका अमुचा छावा !
पुरे ! याच संसारीं माझा आत्मा रत व्हावा.

[९]

लोकमित्र.

[चाल—आज मीं ब्रह्म पाहिलें०]

खरोखर लोकमित्र ते
सेवक आपण सकल जनाचे,
स्वर्मीं ठाउक अन्य न अपुलें ज्यांस जगीं नातें.

उदार हृदयें गभीर वृत्ति,
जी जीवीं ती सत्यीं, प्रीति;
रविमंडलही भेदुन भूतीं संतत शोभे ते!

रुची न ज्यांची भिकार वित्तीं,
बुद्बुद केवळ ज्यांनां कीर्ति,
कार्य न ज्यांच्या क्षणही चित्तीं लोकहितापरतें.

लोकहितीं पितयाची चिंता,
संवर्धनिं मातेची ममता,
धरिती जनपरिचर्या करितां सृष्टीसम समते.

जनसेवा ही ईश्वरसेवा,
याविण दुसरा हेतु न ठावा,
प्रेम आणखी देव दिसात्रा एक सदा ज्यांतें.

धन्य! धन्य! या धन्य विभूति!
प्राप्ती यांची स्वर्गप्राप्ति!
देवा! यांची भारतजगती वाट सदा बघते!

[१०]

सहकारित्व.

[**चाल**—आनंदी आनंद गडे०]

सहकारी हें सहकारी !
विश्व सकल हें सहकारी !

बांधाया, मापायाला
शक्त न केंव्हां कुणि ज्याला,
चला, विचारा त्या काला,
ऐका त्याच्या वचनाला,
" मम अंगातें
मंडित करितें,
सांभाळीतें,
त्या सहकारित्वीं सारी
माझि सदाची भिस्त खरी !"

आप, तेज, धरणी, अनिल,
व्योम, महाभूतें सकल
सहकारी, यास्तव वसतें,
नातरि विश्वच हें नसतें !
या ग्रहगोलां
सवाल केला,
तर अपणांला
ह्मणतिल हे " अमुची सारी
सहकारित्वीं भिस्त खरी !"

या, खालीं या, वनीं चला,
विचारुनी ध्या या अचला;
चला, पुसा या झऱ्याप्रती,
ध्या ऐकुन हे जें ह्मणती;
पर्वत, पाणी,
वृक्षश्रेणी,
अवघे प्राणी
ह्मणतिल हे " अमुची सारी
सहाकारित्वीं भिस्त खरी!"

ऐका काय ह्मणे रान,
किंवा नरवसतिस्थान,
फार कशाला ? पिपीलिका
काय ह्मणे तें या ऐका!
जेथें तेथें,
जें तें करितें,
सदा ध्वनीतें,
कीं " आहे अमुची सारी
सहकारित्वीं भिस्त खरी!"

दूर कशाला ? या देहीं
सहकारित्वाविण कांहीं
न दिसे; अन्तःसृष्टी ही
सहकारित्वाविण नाहीं!
लोकीं ह्मणती
जिला संसृति
ती तर नुसती
सहकारित्वाच्या लहरि!
सहकारित्वीं मुक्ति खरी!

राष्ट्रीय.

सहकारित्वें परमेश
आश्रय भक्तांची आस !
सहकारित्वें भजन घडे,
चरणीं त्याच्या चित्त जडे ;
इहपरलोकीं
एकसारखी
महती निरखीं
सहकारित्वा ! परोपरी
बघ त्याला विश्वाभितरीं.

सहकारित्वा जे त्यजिती
पुरी पुरी त्यांची फजिती !
विश्व हंसे त्या भ्रान्तांनां
सदा यातना त्यां नाना !
देव सांगतो,
निसर्ग ह्मणतो,
मीही गातों,
" अन्योन्यांचे सहकारी
व्हा व्हा आधीं संसारीं!

[१०]

रणशिंग.

[**चाल**—पडदा उघडिलें हृदयाला०]

गिरिवर माझ्या मी चढतों
शिंग एकदां फुंकीतों !

जा, जा ! पड तिकडे सनई !
काम तुझें येथें नाहीं.
सकल गुणांहीं सदा नवें
हें माझें रणशिंग हवें !
स्तब्ध बैसले,
थकले, निजले,
भुलले, मेले,
अवघे उठतिल तें करितों
शिंग एकदां फुंकीतों !

"नवयुग ! नवयुग ! नवयुग हो !"
शिंग फोडितें हा टाहो !
या रणवाद्या शरण रिघा
जा नाहीं तर मरा निघा !
पूर धावला,
कोण तयाला
अडवायाला
समर्थ बघुं पुढतीं येतो !
तरेल जो पोहेलचि तो.

हात धरील कालानें
धावा त्यासह हौसेनें;
नेइल वा फरफरीत हा
करील जीवाची अपहा.
व्यर्थ घोंगडें
करिल लंगडें,
बरवें न मढें
खांद्यावर! सावध करितों
शिंग एकदां फुंकीतों!
"मेले मेल्यां मुठमाती
देतिल" ही वाणी घुमती
नव्या युगाची विश्रांत,
तीच माझिया शिंगांत;
चला पुढें व्हा!
जगास दावा
करुनी नांवा!
हिंदपुत्र हो! मी ह्मणतों
शिंग एकदां फुंकीतों!
अंधारांतुन उजेड ये
तत्त्व नवें हें सदा नवें!
अशुभ निराशेच्या उदरीं
देवी आशा जन्म वरी;
हिचे भक्त ते
विजयी पुरते!
तयांस नुसतें
क्रीडांगण हा भव दिसतो
शिंग एकदां फुकीतों!

टिळकांची कविता.

परिस्थितीहुन मी माझ्या
मोठा; मजपुढती गमज्या—
काय चालतिल काळाच्या !
दैवाच्या ! दुःस्वप्नाच्या !
नवयुग आलें,
माझें झालें,
मन्मन धालें!
ह्मणून जयगीता गातों
शिंग एकदां फुंकीतों !

नवयुग अर्पी नवेंपण,
घे घे तें अपुलें करुन;
कितीक आले मग निपुण
तरी जिंकिशिल तूंच पण !
हें न दुज्याचें,
असेल लघुचें—
परंतु कविचें
भाकित, तुजला बजावितों !
शिंग एकदां फुंकीतों !

[१२]

ब्राह्मण किंवा महार.

[चालः— आनंदी आनंद गडे०]

मी ब्राह्मण वा महार मी,
गणीं न कवणालाच कमी.

या सृष्टींतिल दिव्यपण;
तेंच तेंच हें मनुजपण;
मांगल्याची ही ठेव,
हीस्तव देइन मी जीव;
हिच्याहि मोला
गणी न त्याला,
महाखलाला
नीच, नीचतर गणीन मी
जन्मभूमिसेवाधर्मी.

हिंदभूमि माझी जननी,
आले हीच्या कुशींतुनी
हिरेच अवघे माझे ते
मन्मन त्यां मोहुन जातें;
मलांत पडले,
खनींत दडले,
मुकुटीं जडले,
अवघे उचलुन घेइन मी
जन्मभूमिसेवाधर्मी.

टिळकांची कविता.

विपन्नता ज्यांच्यासाठीं
जीव कळवळे त्यांसाठीं ;
अज्ञपणा ग्रासी ज्यांतें
प्रियतर दुर्बल मज ते ते !
त्यजुनी सकलां,
रुग्ण दुर्बला
उचली बाला
जननी; तीसम वेडा मी
जन्मभूमिसेवाधर्मी.
मानामानाचें गोंवें
कसें असे कवणा ठावें !
खाइन अवघ्यांच्या लाथा,
देइन सेवेला माथा;
निजभूचें ऋण,
अवघें फेडिन,
मरून जाइन !
राखिन गुरुपद माझें मी
जन्मभूमिसेवाधर्मी.
होइन नीचाहुन नीच
करीन अवघ्यांनां उंच;
ते ब्राह्मण मग महार मी
कोण गणी मग मला कमी
कमी गणीना
कांहिं ह्मणेना
कुणी, तयांनां
विचारितों मग कसला मी
जन्मभूमिसेवाधर्मी ?

राष्ट्रीय.

पांच कशाचे, हे जितुके
हिंदभूमि बालक तितुके
मम देहाचे प्राण खरे
कसेहि असले तरि सारे !
जें वाटे तें
सांगायातें
शब्द न पुरते,
धरितों मौना यास्तव मी
जन्मभूमिसेवाधर्मी.

[१३]

सखि स्वतंत्रते !

[चालः—देवि श्रीविक्टुरिया०]

सांग कुठें पाहुं तुला सखि स्वतंत्रते !
जनिं, विजनीं सांग कुठें रमसि सुव्रते ?

फिरिव मला दाहि दिशा,
कर मम अन्नान्नदशा !
कर माझ्या वृत्ति पिशा !
परि तूं हो माझि एकदां !
तुजविण जग शून्य सकल विकल भासतें !

तूं धन मम, तूंच मान !
तूं जीवन ! तूंच प्राण !
तव सूचित मज प्रमाण,
अजुन किती अंत पाहसी !
हो प्रसन्न मज प्रणता शीघ्र अभिमते !

प्राणाहुन अधिक सत्य,
सम विचार, वचन, कृत्य,
प्रभुविण जग लघु अनित्य,
तेथें तूं नित्य नांदसी,
ने ने मज तुजसंगें राहण्या तिथें !

गुच्छ तेरावा.

विविध.

[१]

पुरें जाणतों मीच माझें बल !

[मनुष्य आपल्या परिस्थितीचा स्वामी असून त्याचें सामर्थ्य अचाट आहे. आज व्यक्त असलेलें हें सामर्थ्य कितीहि थोडें दिसलें, तरी त्याची मर्यादा दिक्कालाला व्यापणारी आहे, हें या कवितेंत दाखविलें आहे. —संपादक.]

हा एक कक्षेंत छावा गजाचा, दुजीमाजि हा सिंह केकावतो,
हा जाहला अर्धमेला भयानें लपोनी महाव्याघ्र डोकावतो;
हे पर्वतांचे उभे क्षुद्र धोंडे, महासागरांचे पुढें पल्वल !
बोला हवें तें, मला काय त्याचें ? पुरें जाणतों मीच माझें बल !

भूगोल हा दोन बोटांत माझ्या, नको अन्तराला तुझी थोरवी !
पाहीन एके दिनीं मीच सारे कुठें झांकलेले तुझे ते रवि!
हीं पंचभूतें मला सेविणारीं, खरें सांगतों मी न गर्वाकुल;
बोला हवें तें, मला काय त्याचें ? पुरें जाणतों मीच माझें बल !

मी भासतों कीट, ही भूति माझी परी भेदि सूर्याचिया मंडळा,
तूं हास काळा मला, मी तुलाही सदा हांसतों गर्विता, चंचला;
हे आधिंनों, व्याधिंनों, मक्षिकांनों ! तुम्ही बापुडीं कायशीं दुर्बल !
बोला हवें तें, मला काय त्याचें ? पुरें जाणतों मीच माझें बल !

हें विश्व सारें विहारास माझ्या पुरेसें न होईल शंका नको,
हा मर्त्य, हा देहकारानिवासी, बळें हीन हा, कांहिं कोणी बको !

मी मर्त्य, मी मृत्युला जिंकणारा! जगीं धूळ, मी दिव्यता उज्ज्वल!
बोला हवें तें, मला काय त्याचें? पुरें जाणतों मीच माझें बल!

मीं ओळखीलें मला पूर्ण; आतां कशाला मला पाहणें आरसे?
माझ्यापुढें नित्य आत्मानुभूती; पटावे दुजे तर्क आतां कसे?
मी ईश्वराच्या जगत्कारणाच्या खरी हेतुची पूर्तता मंगल!
बोला हवें तें, मला काय त्याचें? पुरें जाणतों मीच माझें बल!

[२]

अश्रूंची माला.

[**चाल**–भूपती खरें तें०]

हीं प्रीतिलतेचीं फुलें अश्रुंची माला,
कां रोधुन धरितां ? पुसुन टाकतां यांला ?

एकेक अश्रु हा लाजवितो मोत्यांला,
या ! घालूं यांची माळ प्रिया भगिनीला;

द्या एक अञ्जली अनुपम पत्नीत्वाला,
द्या दुसरा हीच्या अनुपम मातृत्वाला;

परदुःखें विव्हळ प्रभुही अपुला रडला,
तो रडला ह्मणजे वृक्ष दयेचा फुलला !

जल वर्षति ना त्या कोण पुसे मेघांला ?
तें प्रेम कशाचें अश्रु न फुटती ज्याला ?

यापुढें कितीदां उघडूं स्मृतिसदनाला !
हिज याच वाहुं हो प्रीतिलतासुमनांला !

स्वर्गात भेटतां याच पुन्हां कुसुमांला
उधळून भजूं हो जयशब्दें देवाला !

[३]

पळाचा भरंवसा.

[**चाल**—धरी रे ध्यानीं०]

भरोंसा नाहीं इहलोकीं एक पळाचा !
कमलदलस्थितमौक्तिकदर्शन,
मेघावलिचें सुंदर खेलन
अवसर होतां पाहुन घेइन
ह्मणणें याचा बा अर्थ भंग आशेचा !
सहज खेळतां दगड फेंकिला,
गातां गातां पक्षि उडाला,
ह्मणशिल भेटूं पुनरपि त्याला,
परी तुज आतां   नच कळणें ठाव तयाचा !
गेला गेला तीर सुटोनी,
गेली गेली वाणी निघुनी,
परतुन घेऊं ह्मणशिल दोन्ही
वेडप्या जीवा , तरि राजा तूं मूर्खांचा !
कठोर वदलों कालच वाचा,
आजच गेला मित्र जिवाचा;
मम हृदयीं हा कंटक साचा
कसा काढावा, नच साधा, प्रखर विषाचा !

[४]

चाललेली घटका.

[चाल—धरीं रे ध्यानीं०]

चालली घटिका, कर विचार हीचा आधीं.
जीवन ह्मणजे घडि आतांची,
खाण तुझ्या ही अस्तित्वाची,
सुखदुःखाची, अनुभूतींची,
संधि ही साधीं, कर विचार हीचा आधीं.

ऋद्धी, वृद्धी, विक्रम, कीर्ति,
सुख, संपत्ती, भुक्ती, मुक्ति,
हीच घडी निजहृदयीं धरिती !
हीच तुज बोधी—"कर विचार माझा आधीं."

गेली घडि; हें स्वप्नच झालें,
पुढची, मृगजळ पुढतीं ठेलें !
खरें तुझ्या जें हातीं आलें
पदरिं हें बांधीं, कर विचार याचा आधीं.

सत्कार्यीं जरि गेली घडि ही,
स्वप्न मागचें तरि सुखदायी,
आशामय मग पुढचें होई;
सोड रे धुंदी, कर विचार याचा आधीं.

[९]

वृक्षान्योक्ति.

फुलें आलीं नामी, मधुतर रसें पूर्ण भरलीं,
सुवासें सौंदर्यें अनुपम जगामाजि ठरलीं.
अली आले, झाले मुदित रसपानें तरुवरा,
नरां संतर्पीलें परहितपरां तूं प्रभु खरा !

फळें आलीं, आली विविधविहगाली तुजकडे,
क्षुधा त्यांची गेली, वदति तुज आशीर्वच, गडे.
कुणी काठी हाणी, कुणि दगड टाकी तुजवरी,
तरी सर्वां देशी स्वधन; मति मोठी तव खरी.

फळें गेलीं आतां सहुनि सगळा आतप शिरीं,
विसावा श्रांताला निरविशि जरी निष्फल तरी;
फळें पर्णें पुष्पें सकल तव तें वैभव सरे,
तरी तूझें, वृक्षा, परहित सरे ना परि उरे !

निजांगाचीं खांडें भयकर कुठारें करविशी,
परासाठीं साधो ज्वलदनलकुंडांत पडशी !
अहा, वृक्षा, लक्षावधिजनसमूहीं न दुसरा
तुझ्याऐसा साधू, मजसम गुरू तूं लघु नरा !

[६]

मेलेले कोण ?

[चाल—नोहे नारी ही०]

चोरा चोरीचें पाप कळेना,
न गणी अपमाना,
झाली देहाची पुरती दैना,
तरि तें उमजेना,
तो मेलेला, तो मेलेला, तो मेलेला, दुर्जन जाणा !
जग कांहिं ह्मणेना !

व्याघ्रश्वानांची वृत्ती माझी
यांतच मी राजी !
रमलों पापाच्या जाणुन काजीं
हीच खरी आजी !
वेडे शिकवीती अन्य ज्ञाना,
मीच खरा दाणा !
तो मेलेला, तो मेलेला, तो मेलेला, दुर्जन जाणा !
जग कांहिं ह्मणेना !

विषयां विकिलेलें जीवित मुक्ति,
मरणें ही मुक्ति !
केवळ केवळ ही पशुची वृत्ति !
परि ही मानवती,
स्वर्गप्राप्तीहुन ज्यांनां ज्यांनां
पाप्यां अधमांनां,
ते मेलेले, ते मेलेले, ते मेलेले, दुर्जन जाणा !
जग कांहिं ह्मणेना !

---

१ पराक्रम.

[७]

हें सुख का नाश ?

[**चाल**—वसंतीं बघुन मेनकेला०]

रचिलें सुमनांचें शयन,
नकळे जाउन तयांत बसलें वृश्चिकशत लपुन !
पुढतीं मधु षड्रस अन्न,
नकळे गेले तयांत दारुण विषकण मिसळून !
शिरावर मुकुट मुकुटरत्न,
नकळे इकडे कंठावरतीं खड्ग महातीक्ष्ण !
पूजी सकल जगत चरण,
नकळे इकडे सदा कुणाच्या लत्तांचें ग्रहण !
गळ्याला फांस पुरा असुन,
अमरपणाचें स्वप्न पाहुनी रमले मूढजन !

[८]

स्त्रीपुरुष.

[**चाल**—चन्द्रकान्त राजाची कन्या०]

अंगें जीच्चीं दोन, कार्य परि एक जिचें जगतीं,
स्त्रीपुरुषात्मक एकच अवघी ही मानवजाति.

अर्थ आणखी शब्द निराळे दिसण्याला दिसती,
रूपावरुनी दिनरजनीचा भेद जनीं करिती.

भिन्न भिन्न वायूंचें जल हें ज्ञानी जन ह्मणती,
खरें, परंतू जल ही वस्तू एक जगा पुढतीं !

हेंच खरें स्त्रीपुरुषांविषयीं, ह्मणेल जें खोटें,
राष्ट्र पतित तें, घोर तयाचे होतिल हो तोटे !

सुख एकाला, दुःख दुजाला केवळ ही भ्रांति !
नरनारी जगिं बरोबरी हीं चढती, कोसळती !

[९]

मंगलाष्टक.

ज्यानें सिंधुसारित्, रविद्युति, शशिज्योत्स्ना अशा युग्मकां
निर्मोनी, पुरुषासमान जगतीं उंचाविल्या बायका;
आत्मा आणि कुडी मिळून अवघा संसार संपादिला,
साधो प्रेम अगाध नित्य तुमच्या तें निर्मला मंगला!

ज्यानें माधव, इंदु, चंदन, उषा, सायंतना निर्मिलें,
ज्यानें गायन कोकिलां पढविलें, नृत्यीं शिखी मंत्रिलें;
ज्यानें भृंगसरोजनी, तरुलता, पर्णें फुलें निर्मिलीं,
तें माधुर्य करो चरित्र तुमचें संपन्न सन्मंगलीं!

नक्षत्रें गगना, फुलें उपवना, रम्यें मुलें केतना,
दे वातावरणा सुरम्य शकुनां, रत्नां नदीच्या इना;
देई सत्त्वगुणा सुधींस कविंनां देई नव्या कल्पना,
साधो ती तुमच्या सदा रसिकता संन्मगलांच्या गणा!

ज्यानें रंगविलें नभा, सजविलें तारागणांहीं तया,
नानाच्छाय वनस्पतींत भरिलें वर्णांप्रती लीलया!
पुष्पीं मार्दवरम्य हास्य निरवी, पक्ष्यांत रम्याकृति,
तें सौंदर्य तुह्मां सदैव पुरवो सन्मंगलांची तति!

व्योमीं रंग कसे तरी, तरुवरीं कैशा तरी वल्लरी,
जाती निर्झर हे कसे तरि, वनें विस्तीर्ण कैशीं तरी;
साधें विश्व दिसे परंतु रचि जें साधेपणीं चारुता,
तें साधेंपण मंगलप्रद तुह्मां होवो पुढें वा अतां!

सूर्या शांतपणें हळूच उदयीं आणोनियां सोडिती,
गाणें गात निरध्वनी रजनिला भेटूं जगा धाडिती!
व्योमीं स्तब्धपणें ग्रहां फिरविती, विश्वास संभाळिती,
ती **शान्ती** तुमच्या सदैव विलसो सन्मंगला साधिती!

हा येथें गज तृप्त होउन डुले, धाली पिपीली इथें,
हा येथें द्विज गोड खाउन फळें स्वच्छंद गानीं रते;
क्षेत्रीं क्षेत्रिं करी चरांस्तव मुदा जें अन्नपूर्णा उभी,
तें **वात्सल्य** तुह्मांस मंगलद हो सानंद लोकीं उभीं!

'हो' ऐसें ह्मणतांच विश्व अवघें झालें! उभें राहिलें!
'हा घे नेम तुला' असें परिसतां नेमास त्या वाहिलें!
विश्वें हीं शतकोटि एक बदराऐशीं अनंता जया,
तें **सामर्थ्य** सदैव मंगल करो, देवो तुह्मांला जया!

[१०]

मुरली.

[चाल— उद्यां बघ जातें०]

मुरलि ग मुरली ! मति माझी तव रविं मुरली !
माझि अहंमति अवघी विरली,
मीतूंपण ही भ्रांती नुरली,
प्रीति अनन्या विश्वीं भरली,
भरोनी उरली ! मति माझी तव रविं मुरली,
माधुर्याविण न दिसे कांहीं,
सर्गस्थिति हीं त्याविण नाहीं !
माधुर्ये आकळिलीं पाहीं
जगें हीं सगळीं ! मति माझी तव रविं मुरली !
माधुर्याच्या सुरम्य लाटा
प्रवाह काढी असंख्य वाटा !
परि याचा तव हृदयीं सांठा
धन्य तूं मुरली ! मति माझी तव रविं मुरली !

[११]

सदा तरुण.

दिसे न नयनां अतां , बधिरता वरीती श्रुति,
अशेषरदनावली हरवली, वली व्यापिती—
मुखास, बसतों मुका, जिभ चळे, वळेना पुरी,
अहो तरुण मी ! अहो तरुण मी सदाचा तरी !

जरा वश कलेवरा करिल जन्मतः भंगुरा,
परी तिज न ती धृती मजपुढें ठराया जरा;
विनाशवश तें मुके नियम नाशहीना जरी
अहो तरुण मी ! अहो तरुण मी सदाचा तरी !

न काल अथवा उद्यां सतत आज झालें मम,
मला वश करील हो मग कसा वयाचा क्रम ?
ह्मणाल चळला ह्मणा, परि मला प्रतीती खरी,
अहो तरुण मी ! अहो तरुण मी सदाचा तरी !

[१२]

वैचित्र्याचें समापन.

[कवीच्या वनवासी फूल, बापाचे अश्रु, सुशीला इत्यादि कित्येक काव्यांत वृत्तवैचित्र्य नाहीं, हा त्या काव्यांतला दोष होय, असें ह्मणणारांना कवीनें हें उत्तर दिलें आहे. —संपादक.]

पिका! तुझा स्वर एक सर्वदा तरि तो अभिनव वाटे,
एकसारख्या कुहूकुहूनें प्रेम अन्तरीं दाटे !
भ्रमरा! गुंजागान तुझेंही तेंच तेंच नित्याचें,
नित्याचें तें ह्मणुन ऐकतां मन्मति हर्षें नाचे !
सांग निर्झरा! गभीर मंजुल तव रव कधिं बदलेल ?
क्षणें तया जरि कविराया तव मानस कंटाळेल !
प्रणयि कपोता! हूं हूं हूं हूं हूं हूं ह्मणजे काय ?
सदैव हूं हूं ! सांग कधीं हा सरेल दीर्घाध्याय !
आराधन मी जिचें करीतों जा तिजलाच विचार,
हूं हूं मध्यें तिला सांपडे मम हृदयींचें सार !
तुक्या! कां तुझें अभंगगायन एकच संतत चाले ?
प्रबंध दुसरे काय हरवले ? असाध्य तुजला झाले ?
सख्या श्रीधरा! तुवां गायिली जेव्हां तेव्हां ओवी,
नकळे आह्मां कां तुज इतुकी तीच जगांत पटावी !
नवरसभाजन तव रामायण एकच आर्या उचली ,
काय मयूरा! तुला न दुसरीं वृत्तें सुचलीं रुचलीं ?
क्षणामधें हें, क्षणामधें तें वृत्त गोड हा काळ,
परी तयास्तव व्हावें नकळे कैसें प्रौढें बाळ !
वैचित्र्याचें खरें समापन ह्मणजे एकीं प्रीति,
एकीं प्रीती हीच खरोखर वैचित्र्याची मुक्ति !

[१३]

काळाशीं संवाद.

कवि—सांगा हो अभिधान काय अपुलें ? कीं वास कोठें असे ?
काळ—लोकीं काळ ह्मणून ज्यास ह्मणती तो मीच! विश्वीं वसें.
कवि—वृत्ती काय ?
काळ—जगास नित्य अपुल्या हातामधें ठेवणें,
कोणा उच्च कुणास नीच करणें, कीं तारणें मारणें!
कवि—पादांगुष्ठधुरीण कां गति सदा ?
काळ—मी धांवतों सर्वदा,
वारा, वीज जगांत मत्सम नसे कोणी जवानें कदा !
कवि—हस्तीं शस्त्र कशास ?
काळ—आड मजला होईल त्या छेदितों!
कवि—कां तालूवरतीं शिखा ?
काळ—मज धरी तो कोण हें पाहतों !
कवि—शीर्षाचा तव पार्श्वभाग दिसतो कां नग्न केशांविणें ?
काळ—केव्हांही मज मागुनी नच धरो कोणीच या कारणें.
कवि—विश्वीं तूंच अजिंक्य काय ?
काळ—मजही आहे धनी एकला,
विश्वेशें मज मापिला, नियमिला, हातामधें ठेविला !

[१४]

बोंबाबोंब.

[चाल—सवालाची.]

[बोंबाबोंब हा शब्द ग्रामीण ह्मणून या वीररसप्रधान आशाजनक कवितेची विशेषतः एका दैनिक पत्राच्या संपादकानें वारंवार निर्भर्त्सना केली आहे. कवीला विचारतां त्यांनीं आह्माला सांगितलें, कीं, ज्या दिवशीं बहुतेक सारे सुशिक्षित व अशिक्षित हिंदु प्रसिद्धपणें किंवा शिष्टाचारापुरते आपल्या घरींच बोंब मारीत होते, त्याच दिवशीं एका नैराश्यवादी गृहस्थाबरोबर आपल्या देशाच्या सद्यःस्थितीविषयीं आपलें संभाषण झालें, व त्यानंतर ही कविता लिहिली आहे. बोंबाबोंब शब्द ग्रामीण असेल, तर त्याच्या इतका जोरदार शब्द त्याच्या ठिकाणीं कोणींहि घालावा. कवीची त्याला परवानगी आहे. —संपादक]

खालीं वरतीं जावें यावें,
विश्वनियम; हें सकलां ठावें;
पतनावांचुन
नच उत्थापन;
कां मग बोंबाबोंब ?
किती युगांची नीज असेना—
उघडीलें ना अंतीं नयना ?
मरणावांचुन
नच संजीवन;
कां मग बोंबाबोंब ?
विषवृक्षांचे मळे लाविले,
निजरुधिरानें जरी शिंपिले,

तरी संप्रती
कुऱ्हाड हातीं!
कां मग बोंबाबोंब?

चिखल फांसिला कलश घांसिला,
अधिकाधिक तो उज्ज्वल झाला;
मानहती ती
मानप्राप्ति;
कां मग बोंबाबोंब?

अमोघफलदा या अनुभूति,
मूल्यावांचुन लभ्य न जगतीं,
केला विनिमय
अवघा हितमय;
कां मग बोंबाबोंब?

भिन्न दिशांहीं सरिता नाले,
किती जरी हे वाहत गेले,
एक नदीपति
सकलां पुढती;
कां मग बोंबाबोंब?

अंधाराचा सर्व पसारा
खरा, परंतू त्यांतच तारा—
या इवलाल्या
खुलूं लागल्या;
कां मग बोंबाबोंब?

किती वादळें आलीं गेलीं,
तरी नाव जी नाहीं फुटली,

दूर जरी तट,
तरि ही बळकट;
का मग बोंबाबोंब ?

गेलों मेलों ठार बुडालों !
क्यों यह बकवा ? 'जय जय' बोलो !
नैराश्योद्भव
आशावैभव;
का मग बोंबाबोंब ?

होतें जें जें, आहे जें जें,
तें तें स्मृतिगत मात्र विराजे;
काल सनातन,
तसेच आपण;
का मग बोंबाबोंब ?

[१९]

प्रियकर हिंदिस्तान!

[**चाल**—माळिण नव तरणी०]

प्रियकर हिंदिस्तान !
अमुचा प्रियकर हिंदिस्तान !
हा अलंकार हो भूगोलाचा ! यास नसे उपमान !
सर्व सुखाची खाण,
अमुच्या सर्व सुखाची खाण !
हें अभिमानाचें, सौभाग्याचें अमुच्या रम्य निधान !
हे जन्मभूमि ! हें तनमनधन घे तुला !
तव उपकारांनां न मिळे कोठें तुला !
हें फिटणें साध्य न आह्मां अतिदुर्बलां !
सुखकर तव गे ध्यान !
निरंतर सुखकर तव गे ध्यान !
जो जननीचा, जो जनकाचा गे तोच तुझाही मान !

[१६]

जय ब्रिटॅनिए !

ब्रिटॅनिए जय ! ब्रिटॅनिए !
ब्रिटॅनिए जय !
ब्रिटॅनिए !

जगदीशाची तूं प्रिय भारी,
तोच दयाघन तव कैवारी,
तूंहि तयाला वश विनयें !
ब्रिटॅनिए जय !
ब्रिटॅनिए !

किती संकटें आलीं, गेलीं,
सोपानासम तीं तुज झालीं,
सदा मंडिता तूं विजये !
ब्रिटॅनिए जय !
ब्रिटॅनिए !

सागर अवघे तव यश गाती,
मान्य तुझ्या नियमाला जगती,
कुणीं तुझें बल तुळूं नये !
ब्रिटॅनिए जय !
ब्रिटॅनिए !

नीतिशांतिसुख यांची दात्री,
हीनशक्ति राष्ट्रांची धात्री

तुला नेमिता प्रभु स्वयें !
ब्रिटॅनिए जय !
ब्रिटॅनिए !

तुझें आणखीं हिंदभूमिचें
नातें प्रेमळ, सुंदर साचें,
हेंच करावें दृढ सदयें,
ब्रिटॅनिए जय !
ब्रिटॅनिए !